

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből. Báthori István halála (1586) után az 1579-ben alapított és sikerrel működő kolozsvári jezsuita kollégium csillaga leáldozott.¹ A fejedelmi támogatás megszűntével az erdélyi rendek fokozták jezsuitellenes agitációjukat, s az 1588. október 21-i enyedi részgyűlésen a jezsuiták kiűzését követelték Báthori Zsigmondtól, egyelőre még eredménytelenül.² Az év végén tartott medgyesi országgyűlésre viszont már sikerült megnyerniük a fejedelmet. Az országgyűlés IV–X. artikulusa a jezsuiták kiűzését és általában a katolikus vallás visszaszorítását mondta ki Erdélyben.³

Az enyedi részgyűlésen és azt követően, a medgyesi országgyűlést megelőző időkben a jezsuiták mindent megtettek ügyük védelme érdekében. Az *Annuae litterae* 1588-as összefoglalásából még azt is megtudhatjuk, hogy az idololatria vádat, amellyel az erdélyi rendek őket illették, tézisekkel cáfolták meg: „Theses a nostris de vera falsaque idolatria ad excutiendum propositae.”⁴ E téziseknek az emlékéért Daróczi György is megőrizte a kolozsvári Jezsuita Akadémia történetéről frott összefoglalásában: „Praeparatae sunt de vera falsaque idololatria theses.”⁵

Ezt a vitairatot rögtön ki is nyomtatták Kolozsvárott, egy példányára a prágai Egyetemi Könyvtárban találtunk rá.⁶ Teljes címe: *Assertiones theologicę de vera falsaque idolatria contra novos nostri temporis Samosatenos, seu Servetianos Claudiopoli in Transsylvania, a Collegio et Academia Societatis Jesu ad disputandum propositę, praeside . . . Leonardo Rubeno Essendiensi, Societatis Jesu theologo, defendente . . . Andrea Bussaeo, ejusdem Academiae professore. Claudiopoli 1588.*

A vitatkozás elnöke a kolozsvári Akadémia és Szeminárium akkori rektorhelyettese, Leonard Ruben volt. Essenben született, 1566-ban lépett be Kölnben a jezsuita rendbe. Kolozsvár előtt Rigában működött, s mint rigai rektort hívta és hozta őt 1587-ben Kolozsvárra Jakob Wujek viceprovincialis rektorhelyettesnek,⁷ ahol 1588-tól a rektori

¹ JAKÓ Zsigmond: *Négy évszázad a művelődés szolgálatában.* Korunk 1979/7–8, 545–555.

² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. III. 1576–1596. Budapest 1877, 235.

³ L. az előző jegyzetben idézett művet, 236–248, és TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez.)* Budapest 1976, Akadémiai 188.

⁴ *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579–1613).* Collegit et edidit dr. Andreas VERESS. Budapest–Veszprém 1921. 23.

⁵ *Ortus et progressus Collegii Academici S. J. Claudiopolitani.* Claudiopoli 1737. 74.

⁶ Jelzete: Diss. Vol. 265. N. 4. — Xeroxmásolata az OSZK-ban az RMK I. 202a jelzeten.

⁷ *Epistolae et acta Jesuitica.* Budapest 1913. II. No. 186, 188.

tisztséget viselte.⁸ A tézisek előadója a porosz származású Andreas Busau Braunsbergben lépett be 1575-ben a jezsuita rendbe, és tanulmányai elvégzése után (Braunsberg, Vilna) az ottani Szeminárium praefectusa lett. Az Erdélyben tartózkodó jezsuiták 1587-es *Catalogus*ában mint „studiosorum et templi nostri praefectus, sacrarum lectionum lector, concionator Germanicus” szerepel.⁹

Az *Assertiones* címe szerint Michael Servet erdélyi híveinek meggyőzése céljából készült, de miként a címlapot követő latin nyelvű versből és Leonard Ruben Báthori Zsigmondhoz címzett ajánlásából kitűnik, elsősorban a fejedelmet akarta a jezsuiták ügye mellé állítani. A Báthori Zsigmond címere után nyomtatott vers a Báthori-nemzetiséget dicsőíti, az előszó pedig emlékezteti a fejedelmet katolikus neveltetésére, elődeinek, Báthori Istvánnak és Báthori Kristófnak jezsuitákat támogató politikájára, és arra szólítja fel, hogy ne engedjen a protestáns „szekták” jezsuitaellenes követeléseinek. Ruben késznek mondja a jezsuitákat arra is, hogy az elkövetkezendő generális országgyűlésen nyilvánosan is bebizonyítsák, hogy a bálványimádás bűne, amely „minden rossz oka, kezdete és vége”, távol áll tőlük.

Andreas Busau hat fejezetben (caput) és összesen XXXVII tézisben fejti ki álláspontját. Mondanivalóját a következő kérdéskörök köré csoportosítja:

caput I. Quae sit ratio Idololatriae

II. Sanctam Trinitatem et Divinitatem Christi adorandum esse

III. Christum Iesum in Eucharistia sine Idololatria adorari

IV. Sanctos adorari posse sine Idololatria

V. Sanctorum reliquias sine Idololatria nos venerari posse

VI. Imagines Sanctorum a Christianis sine Idololatriae scelere haberi et honorari posse.

A II. caput az *Assertiones* témáján túlmutatva Jézus és a Szentháromság istenségének bizonyításával az antitrinitárius nézetekkel is vitatkozik, név szerint is említi Dávid Ferencet és követőit: „neq[ue] sine summo sacrilegij scelere eam adorationem Christo Domino ademit Franciscus Davidis, cum novis Iudaeis, in Transylvania.” (V. tézis, B_{2a})

Busau főképpen a Bibliára támaszkodva fejti ki nézeteit. De egyszer aktuális példával is él, amikor a XII. tézisben (B_{4a}) azzal a véleménnyel vitatkozik, hogy az Oltáriszentség nem imádásra való. Szerinte ugyanis a katolikusok az Oltáriszentséget Krisztus benne való jelenléte miatt imádják, hasonlóan ahhoz, mint amikor a kolozsvári országgyűlésre érkező fejedelmet ovációval és tiszteletadással fogadták alattvalói. Pedig a fejedelem nem azért jött Kolozsvárra, hogy imádják őt, hanem a készülő országgyűlés végett.

Az előszót Ruben Szent Márton napján, azaz november 11-én, a mű főrészét pedig Busau 1588. november 17-én keltezte.

Kinyomtatására rövidesen, még a decemberi medgyesi országgyűlés előtt sor kerülhetett. Bár a műhely nincsen feltüntetve a kiadványon, a betűtípusok és a bőven előforduló iniciálék¹⁰ tanúsága szerint a kolozsvári Heltai-műhelyben készült.

Megtalálható a nyomtatványban a Heltai-nyomda nagyméretű, Jacobus Lucius metszette iniciálásorából (42×43 mm) már eddig is ismert A, I, N betű (Soltészné XIV. tábla). Sőt e sorozatot az újonnan előkerült nyomtatvány B₁ rektóján szereplő G és D₁ rektóján szereplő Q iniciáléval ki is tudjuk egészíteni. Hasonlóképpen újnak számít a harmadik iniciálékészletbe illő (19×19 mm) H-iniciálé is a B₁ verción. A címlapon lát-

⁸ *Monumenta antiquae Hungariae III. (1587–1592)*. Edidit Ladislaus Lukács. Romae 1981. 137.

⁹ L. az előző jegyzetben idézett művet, 30.

¹⁰ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvnyomtatás a XVI. században*. Budapest 1961, Akadémiai Kiadó.

ASSERTIONES
Theologicę, De vera
FALSAQVE IDOLOLATRIA, CONTRA
nouos nostri temporis Samosatenos, seu Scr-
uctianos, Claudiopoli in Transylua-
nia, à Collegio & Academia
Societatis IESV, ad
disputandum
propositę.

PRAESIDE

R. P. Leonardo Rubeno Effendiensi, Societatis IESV Theologo.

DEFENDENTE

P. Andrea Buşeo, eiusdem Academiae Professore.

1 Petri 3. capite.

Domine autem CHRISTVM. sanctificate in cordibus vestris, pa-
raui semper ad satisfactionem, omni poscenti vos, ra-
tionem, de ea, quę in vobis est, spe & fide.

Impressum Claudiopoli Anno Domini 1588.

In Arma Illustris. D. Domini Sigismundi Bathori, de Somlyo, Principis Transylvaniæ, &c.

Prapes hyperboreos, pennis remorata Triones,
 Urbibus Hesperijæ, fama tridente sonat.
Quod Princeps auctum. Patria virtute TRIDENTEM
 Vibrando, ternis hostibus hostis eris.
Quæ te, qui Patriam, qui Numen læserit altum;
 Eius erit vindex, criminis iste TRIDENS.
Quæ fortuna dedit, virtus diademate complet:
 Quæ virtus peperit, dona tridente fouet.
Bathoreæ viua, durabit gloria gentis:
 Donec amor patriæ, durat, & alma Fides.

Assertiones Theolo-

GICAE DE IDOLOLATRIA, FALSO
Catholicis imposita.

³⁰
CAPVT PRIMVM.

Quæ sit ratio Idololatriæ.

I. ASSERTIO.

RAVITER D. Paulus

suos Corinthios monet, dicēs. Neq; 1. Cor. 10r
Idololatræ efficiamini, sicut qui-
dam eorum scilicet Iudæorum: A
quo scelere, etsi semper abhorru-
erit Catholica Christi Ecclesia, nō
desunt tamen, Samosatenici nostri

temporis, qui, quod Christum, vt verum & eundem cum Patre &
Spiritu Sancto Deum adoremus: quōd Christo in Eucharistia verē
præfenti diuinum cultum exhibeamus, quōd Sanctos eorumq; Sacras,
aut reliquias, aut imagines veneremur, nos eius ~~ominis~~ iniquē ar-
guant, Quibus si perspecta esset, vis nominis Idololatriæ: & cultus,
quem nos, rebus iam positis, pro cuiusque dignitate deferimus, nun-
quam nos eius sacrilegij insimularent.

II.

Idololatriæ autem ratio, tota in eo est, vt cultus propriè diuinus,
creaturæ cuiusq; quantumuis excelsissime vti, Deo adhibeatur.
Hoc est vt D. Paulus ad Rom. 1. asserit, vt seruiant creaturæ po-
tius

B

3. abra

XXX.

VI & Thalmud Iudæo-

rum & Alcoranum Mahometano-
rum Cap. 15. & 17. præbe perspe-
ctū habet, facile intelliget, quos ca-
lumniatores nostri, qui tantum sa-
cris imaginibus bellum indixerunt,
qui prælij vexilliferos habeant: ipsos
scilicet Iudæos & Turcas, perpe-

tuos Christi & Sanctorum imagi-
num hostes. Nobis alius Deus est, qui diuinam hanc artem, imagi-
nes ad diuinum cultum ornandum, sculpendi, Beseleli & Oolib
diuinitus indidit, quo Deo auctore, & duo Cherubini fusi sunt: &
quidem eo tempore, quo filij Israël ad Idololatriam complectendā
erant facillimi: quibus etiam Salomon sine vllō diuino præcepto ad-
didit plures, vt Regum testatur historia, omnesq; templi à Salomo-
ne excitati parietes varijs implentur imaginibus. Adde & æneum
serpentem à Moyse Deo præcipiente fustum, ad singulare præsidium,
ijs qui morsu ignitorum serpentum penè interierant inspiciendum
sine Idololatriæ crimine propositum: quam figuram Christi in crua-
cem sublatis fuisse, Seruator ipse locupletissimus interpretes est: sicut
Moyse exaltauit serpentem in deserto, ita exultari oportet filium
hominis, vt omnis qui credit in ipsum non pereat, sed habeat vitam
eternam.

Exod. 25.

Exod. 25.

Reg. 6.7.

Pat. 3.

Num. 21.

Ioan. 3.

XXXI.

NEC prætereunda erit ipsa natura lex, vbi Deus ipse & Ange-
li in varijs formis & imaginibus apparent: vt primo parenti
in Paradyso, Abrahæ Patriarchæ & Isaac. Iacob Dominum iani-
tentem scala & Angelos ascendentes & descendentes, non sine ima-
gine corporea vidit: cum alijs spiritus sit Deus. Sic Angelus Domi-
ni Agar ancille Saræ. Quid quod vbi nostra translatio habet de
Iacob vbi viderat Dominum: Erexit lapidem in titulum, fundens
oleum

Gen. 1.

Gen. 13. 19.

20.

Ioan. 4.

D

oleum

tius quam creatori. Quare necesse est, ad excreendum execrandum Idololatriæ scelus, ut duo concurrant. Primo ut honor qui adhibetur creature sit diuinus: Alterum verò, ut honor is, eo affectu den-
fratur creature, quo Deo tribuendus erat.

III.

TRes verò à sacris scriptoribus, notæ dari solent, ad discernen-
dum, quodnam honoris, & officij genus, sit planè diuinum:
Primò, si suapte natura, & conditione adeò præclarum sit, ut quis
ratione ipsa naturali, vel spiritu diuino dictante, iudicet, solum De-
um eo officij genere dignum esse, neq; sine peruersitate animi, illud
ad creaturam quancumq; honorandam conferri possit: ut incruen-
tum illud Christi Domini secundum ordinem Melchisedech sacrifici-
um, omnes denique orationes, quæ laudes continent diuinitati pro-
prias, nec ulli vnquam creature attributæ. Secundò, si communis
consuetudo, & quasi ius gentium secundum rectam rationem: aut
alia lex accommodaret honoris aliquod officium, soli Deo: ut maxi-
mè sunt sacrificia. Hinc illud, qui immolauerit Dijs, occideretur, præ-
terquam Domino soli. Tertiò, ob animi intentionem, si is scilicet,
qui honorem exhibet, vult de persona quam honorat, exiitare eis
usmodi existimationem, quæ soli diuinæ Maiestati conueniat.

CAPVT II.

Sanctam Trinitatem, & Diuinitatem Christi
adorandam esse.

IV.

IS itaq; præmissis, Sanctissimam &
indiuiduum Trinitatem adorare, ut summum Deum,
Nulla est idololatria. Dominum enim Deum tuum
adorabis, & illi soli seruias.

V.

Christum

ható záródísz ifjabb Heltai Gáspár egyéb nyomtatványaiából már ismert volt (Soltészné: XXV. tábla). Újdonságnak számít viszont Soltész Zoltánné összeállításához képest az *Assertiones* címlapverzőjén szereplő Báthori-címer.

Gulyás Pál¹¹ és Borsa Gedeon¹² kutatásai nyomán bebizonyosodott, hogy a jezsuitáknak nem volt önálló nyomdájuk Kolozsvárott. Kiadványaikat Krakkóban, illetve a Kolozsvárott működő Heltai-nyomdában készítették. Özv. Heltai Gáspárné már 1580-ban nyomtatott a jezsuitáknak.¹³ Az *Assertiones* pedig ugyanúgy ifj. Heltai Gáspár műhelyében készült, miként Wolfgang Schreck már eddig is ismert műve 1585-ben.¹⁴ Ifj. Heltai Gáspár sem zárkózott tehát el a jezsuiták megrendeléseitől, sőt később is megbecsülte szellemi értékeiket. Nemrég publikálta Barlay Ö. Szabolcs Heltai latin–magyar összeírását, amit 1603-ban készített, amikor Székely Mózes bevonult Kolozsvárra és a felheccelt tömeg kirabolta az időközben visszatért jezsuiták épületét. Heltai részvétellel számolt be a pusztításról és mentette, ami még menthető volt.¹⁵ 1588-ban valószínűleg elsősorban üzleti érdeke vezette, amikor kinyomtatta a jezsuiták *Assertiones*-ét, de az is bizonyos, hogy a felekezeti elfogulatlanság, aminek később, 1603-ban is szép példáját adta, már akkor távol állt tőle.

Az *Assertiones* példányai a jezsuiták 1588. decemberi kiűzetése következtében szétszóródtak. A krakkói Biblioteka Jagiellonskában őrzik a krakkói jezsuiták 1594-ben készült könyvjegyzékét,¹⁶ amelynek 7. fólióján a *Controversistae* között szerepel az *Assertiones* címe is, amiből arra következtethetünk, hogy a jezsuiták menekülése során Krakkóba is eljutott e kiadvány.¹⁷

A nyomtatvány összefoglaló leírása az RMNy gyakorlata alapján:

S 614A

RUBENUS, Leonardus: *Assertiones theologicę de vera falsaque idololatria contra novos nostri temporis Samosatensis seu Seruetianos, Claudiopoli in Transsylvania a Collegio et Academia Societatis Iesv ad disputandum propositę, praeside r. p. Leonardo Rubeno Essendiensi, Societatis Iesv theologo, defendente p. Andrea Bussaeo, ejusdem Academiae professore. Claudiopoli 1588. [typ. Heltai].*

A–C D² = [14] fol. – 4° – 1 ins., orn., init.

Katolikus (jezsuita) vitairat. – A címlevél hátlapján *In Arma ... Sigismundi Bathori ...* felirat után Báthori Zsigmond sárkányfogas címere és öt disztichonból álló latin vers. Ezt követi Leonard Ruben 1588. november 11-én kelt, *principi ... Sigismundo Bathorio* címzett ajánlása. A főrészen Andreas Busau hat fejezetben és összesen XXXVII tézisben cáfolja a bálványimádás vádját, amellyel az erdélyi protestáns rendek a jezsuitákat illették. A fejezetek címe a következő: *I. Quae sit ratio Idololatriae. II. Sanctam*

¹¹ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. Budapest 1931. 103.

¹² BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda*. Magyar Könyvszemle 1965: 348.

¹³ TITELMAN, Franciscus: *Compendium dialecticae Francis. Titelmanni ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium*. Claudiopoli 1580, relictas Casparis Helti. – RMNy 466.

¹⁴ [SCHRECK, Wolfgang:] *Adversus autores Iuliani ut vocant pseudocalendarij Varadini impressi pro anno MDXXCV carmen, in quo adversariorum de Gregoriano calendario perversum iudicium, quod illi suo calendario affuerunt, confutatur. Simul etiam vera causa ac ratio datur, ob quam omnino necessarium fuit calendarium mutationem fieri*. Claudiopoli 1585 [typ. Heltai]. – RMNy 566.

¹⁵ BARLAY Ö. Szabolcs: *Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica” tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571–1603)*. – Könyv és Könyvtár XII. Debrecen 1979. 122–125.

¹⁶ Jelzete: Bibl. Jagiell. 2626.

¹⁷ NAGY Lászlónak ezúton is köszönjük az értékes információt.

Trinitatem et divinitatem Christi adorandum esse. III. Christum Iesum in Eucharistia sine idololatria adorari. IV. Sanctos adorari posse sine idololatria. V. Sanctorum reliquias sine idololatria nos venerari posse. VI. Imagines Sanctorum a Christianis sine idololatriae scelere haberi et honorari posse. A nyomtatvány utolsó sorában az *Anno Domini 1588. 17. Novembris* keltezés olvasható.

A kiadvány az 1588. október 21-i enyedi részgyűlést követően készült, ahol az erdélyi rendek a jezsuiták kiűzetését követelték. Leonard Ruben a kolozsvári jezsuita Akadémia és Szeminárium vicerektora volt, Andreas Busau pedig ugyanott mint *praelectus studio-rum et templi* működött. Az ajánlás szerint a vitairat elsősorban a fejedelmet akarta meggyőzni arról, hogy a jezsuitákat méltatlanul illették a bálványimádás vádjával.

A betűtípusok tanúsága szerint e nyomtatvány a kolozsvári Heltai-nyomda terméke.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében. Vásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől fogva jószágos és gonosz cselekedeteknek példáinak summái* című könyvének címlapján ez olvasható: „Nyomtatták Cassan A. D. 1623.” A nyomdász neve nincs feltüntetve a kötetben. Vásárhelyi e művét Szabó Károly is Kassához, az 1623. évhez tette, elfogadva a címlapon szereplő várost és dátumot mint a nyomtatás helyét és idejét. Mindössze a terjedelem megjelölésénél jegyzi meg, hogy „befejezetlen, több nem jelent meg”. A nyomdát illetően a mű leírásához nem fűz megjegyzést.¹

A könyvet jobban megvizsgálva feltűnik azonban, hogy a kötet nyomtatás tekintetében nem egységes: az első és utolsó négy-négy levél nyomtatása (betűi, díszei, de még a papír minősége is) eltér a könyv törzsének jellemzőitől. Mintha nem egyszerre vagy nem egy műhelyben készült volna a könyv.

Vásárhelyi Gergely jezsuita e művéhez előszót is írt: az ebbe foglaltak már korábban is feltételezésekre sarkallták a kutatókat. Itt ugyanis az alábbi utalás található a nyomdász személyére vonatkozóan: „Az nyomtatómester is háza népivel pestisben meghalt . . . nem is végezte el, egynéhány arcus héával vagyon . . .” Ezt Kemény Lajos, és az ő nyomán Gulyás Pál is úgy értelmezte, hogy az előszóban név szerint nem említett nyomdász, aki házanépével együtt pestisben meghalt, Nicolaus Müller volt.² Ennek alapján tulajdonították e mű kinyomtatását Müllernek. Kemény Lajos és Gulyás is abból indultak ugyanis ki, hogy a valószínűleg az 1622. esztendő folyamán már korábban meghalt Fest utódja Müller volt, aki azután Fest halála után felszerelését átvette és városi nyomdászként tovább működött egy ideig, majd hamarosan a pestis áldozata lett, feltételezésük szerint.

Azt a megállapítást azonban, hogy Müller nyomtatta volna Vásárhelyi e művét, már csak azért is óvatosan kellett kezelni, mert hiszen Müller csak 1621 tavaszán érkezett Kassára, a könyv előszava pedig világosan megmondja, hogy „negyedik esztendőbe fordult, hogy Cassán kezdetem vala nyomtattatni, harmadfél-száz forintot is fizettem, kölcsön kérvén jó akaróimtól, kivel ez óráig is adós vagyok”. Így tehát nem Müller lehetett az a mester, aki házanépével együtt pestisben meghalt, hanem — amint azt már Ján Čaplovič is valószínűnek tartotta — sokkal inkább Joannes Fest, aki már 1614 óta a városban működött. A kérdést véglegesen eldöntötte a kötet betűanyagának és díszinek összehasonlítása. Kitéűnt, hogy Vásárhelyi Gergely könyvének kinyomtatásában

¹ RMNy 1289. — Szabó Károly RMK I 528.

² MKsz 1889: 231 és 1905: 83–84, KEMÉNY Lajos—GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon II.* Bp. 1961. 154.

Müllernek semmi része nem volt.³ Fest és Müller két különböző műhelyben, párhuzamosan dolgoztak Kassán az 1621–1622. években.

Ugyanakkor, amikor tehát Müllert, Bethlen Gábor fejedelem nyomdászát a kötet betű- és díszanyagának vizsgálata alapján egyértelműen ki lehetett zárni a kötet számításba jöhető nyomdászai közül, fel kellett figyelni arra a már említett különbségre, ami a könyv nyomtatásában tapasztalható: teljesen más betűkészlettel, díszekkel és iniciálékkal készült a könyv törzse és mással az első és utolsó négy-négy levél. A könyv törzsét illetően — ugyancsak a betűtípus-vizsgálat alapján — teljes bizonyossággal megállapítható volt, hogy az Johannes Fest kassai műhelyében készült. Erre vallottak a kötetben felhasznált és Fest más nyomtatványaiából is ismert betűtípusok, iniciálék, nyomdai cifrák és díszek. Minthogy a nyomdailag ettől elütő képet mutató első és utolsó levelekre vonatkozóan a szerző előszavában semmilyen útmutatást nem adott, a legkézenfekvőbb magyarázatnak az látszott, hogy a befejezetlen könyvet a nyomdász halála után az 1623-tól kezdve Kassán működő, és a városi nyomdász hivatalában Fest utódjának tekinthető Daniel Schultz fejezte be, akinek ebből az évből más kassai nyomtatványairól is tudunk.⁴ Kemény Lajos és Gulyás Pál is ezen a nézetten voltak, vagyis Schultznak tulajdonították a mű nyomtatásának befejezését — azzal a különbséggel, hogy tévesen nem Festet, hanem Müllert tartották az időközben elhunyt nyomdásznak, aki a könyv törzsét nyomtatta volna.⁵

A fenti megállapítást azonban újabban, a Schultz-féle tipográfiai anyag rekonstrukciója óta szükségessé vált újból megvizsgálni.⁶ Az összehasonlítás azt mutatta, hogy az addig Schultznak tulajdonított lapok nem az ő műhelyében készültek. A betűtípusok között van ugyan némi felületes hasonlóság Schultz betűivel, de valójában nem azonosak; sem ilyen iniciálé, sem ezek a könyvdíszek nem találhatók meg Schultz készletében, és a nyomdai cifrák terén is csak az egyikhez akad némileg hasonló Schultznál. Tehát, annak ellenére, hogy a „Kassa 1623” impresszum miatt valóban Daniel Schultz nyomdászmeister személyében kellett volna a kötetet befejező nyomdászt keresni, most határozottan megállapítható, hogy a Vásárhelyi-kötet első és utolsó négy-négy levelének betű- és díszanyaga nemcsak Müller vagy Fest (Fest készletével mindössze egy nyomdai cifra azonos), hanem Daniel Schultz nyomdai felszerelésétől is teljesen idegen és eltérő.

Továbbra is kérdéses maradt tehát, hogy ki volt az a nyomdász, aki Vásárhelyi Gergely könyvének nyomtatását befejezte?

A készülő 17. századi magyarországi betűtípus-nyilvántartás segített végül is a kérdés eldöntésében. A 17. századi magyar nyelvű nyomtatványok szövegtípusait tartalmazó kimutatás ugyanis a szövegtípusokat a legkézzelfoghatóbb, legkönnyebben megragadható és nyilvántartható adatuk alapján sorolja be: a nemzetközi nyomdatörténetben is használatos ún. 20-sor méret alapján. Az a 96 mm-es 20-sor méretű antikva szövegtípus, amellyel Vásárhelyi könyvének elejét (éppen a már többször idézett előszót is) és végét nyomtatták, teljesen azonosnak mutatkozott a kolozsvári Heltai-nyomda ugyanebből a korból származó, leggyakrabban használt betűtípusával. Ezek után a Vásárhelyi kötetének elején és végén található többi, eddig azonosítatlan betűtípust is sorra véve és egybevetve a kolozsvári műhely megfelelő típusaival, egyértelműen megállapítható volt, hogy azok mind a Heltai-nyomda típusai. Ugyanez vonatkozik a nyomdai cifrákra, az iniciáléra és a díszekre is.

Melyek azok a tipográfiai jegyek, amelyek a kolozsvári eredetet bizonyítják? Az alábbiakban a Vásárhelyi-kötet első és utolsó négy-négy levelének — mint a kolozsvári

³ MKSz 1975: 11–14, ECSEDY Judit

⁴ SCHULTZ kassai nyomtatványai 1623-ból: RMNy 1287 és RMNy 1288.

⁵ KEMÉNY Lajos–GULYÁS Pál: i. m. uo.

⁶ A gyűjtést és összehasonlítást GALLI Katalin és PAVERCSEK Ilona végezte el.

Egyhazi rendeknek, Tisztvisel-
ároknak, köz rendekkel,

Gergely alázatos szolg. lata
tj. a: aynlye.

ik Urunktol. Az fent Isten, min-
ziteni, es az igazsagh ismeretire i-
akarat ellenakadalt fereznek, ma-
iedelmet fereznek. Felelemmel ta-
ostoltol, hogy idvösségünket ke

1. Tessal. 6.

vers. 17.

1. Tim. 22.

vers. 4.

Phil. 2. v. 2.

1. ábra

Heltai-nyomda eddig részleteiben fel nem tárt nyomtatványának — teljes nyomdai anyagát írjuk le és mutatjuk be. Tipográfiai eszközökkel bebizonyítható, hogy az itt előforduló nyomdai felszerelés minden egyes eleme megvolt ebben az időszakban a Heltai-nyomdában.

I. Betűtípusok

- 116 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus
1551 — 1690
Kissé eltérő sormérettel és néhány idegen eredetű betű pótlásával még az 1690-es években is használatos.
- 96 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus. A Heltai-nyomda leggyakrabban használt típusa.
1616/1617 — 1647-ig kimutatható
Korábban, 1551-től kezdve a Makai Nyírő János által végzett újraöntésig sormérete 92 mm volt.
- 84 mm (20-sor méretű) kurzív szövegtípus
1551 — 1647-ig kimutatható
- 68 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus, főleg marginális szövegek és naptárak nyomtatására használták
1551 — 1647-ig kimutatható

II. Nyomdai címek

- 4,2 × 6,0 mm-es vonalas fonadékelem
1622 — 1631 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1503)
- 3,1 × 5,0 mm-es vonalas, növényi eredetű motívum
1622 — 1624 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1312)
- 6,0 × 3,5 mm-es levélornamens
1622 — 1624 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1312)
- 11,0 × 5,0 mm-es Aldus-levél
1621 — 1622 (pl.: RMNy 1251, RMNy 1271)⁷

III. Iniciálé

- 25 × 25 mm-es keretezett, figurális, fametszetes „T” iniciálé. Azt az iniciálésorozatot egészíti ki egy újabb betűvel, amelynek három másik tagját közli Soltészné a kolozsvári Heltai-nyomda 16. századi iniciálésorozatai között (Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században*, Bp. 1961. XXIV. tábla, 9 — 11.).

IV. Díszek

- 14 × 16 mm-es arabeszkos záródísz.
1620 — 1639 (pl.: RMNy 1225, RMK I 693).
Már a Heltai-nyomda 16. századi díszei közt is szerepel, közli Soltészné (XXV. tábla, 9.)
- 56 × 42 mm-es keretezett, téglalap alakú fametszetes dísz, IHS emblémával. Előfordulásai:
1599: RMNy 860 Vásárhelyi G.: Catechismus (Kolozsvár, Heltai ny.)
1622: RMNy 1271 Vásárhelyi G.: Christus Iesus követéséről (Kolozsvár, Heltai ny.)
1623: RMNy 1289 Vásárhelyi G.: Világ kezdetitől... [1a] — [4b] és [1] [a — [4] [b lapok (Kolozsvár, Heltai ny.)
1695: RMK II 1795 [Baranyi Pál:] Viaticum... (Kolozsvár, Tótfalusi)

E fametszetes dísz használata tehát közel száz évig nyomon követhető. Már első, általunk ismert előfordulásakor is bal oldalt kisebb repedések találhatók a kereten, 1695-ben, amikor Tótfalusi használta, egy további repe-

⁷ Az egyes nyomdai címeknél sem a használat időköre sem a kiadványok felsorolása nem teljes. Az összeállítás célja csak annak érzékeltetése volt, hogy az egyes címek az adott időpontban valóban a Heltai-nyomda birtokában és használatában voltak.

dés tapasztalható a keret jobb oldalán. Erről a mai ismereteink szerint legutolsó előfordulásáról helyesen állapította meg Haiman György a Tótfalusi által használt díszekről írva, az alábbiakat: „Egyébként a záródíszek többsége igen kopott, ami arra utal, hogy az elődök kolozsvári hagyatékából származhatnak... A kereszt-nappalást szimbólumokkal övezett IHS jelszó még olyan igen kezdetleges metszésű dísz, amelynek hazai származása igen valószínű.”⁸

Megjegyzendő, hogy Jenei Ferenc: Vásárhelyi Gergely Kempis-fordításáról írt tanulmányának utolsó mondatában ezt írta: „Ez a könyv volt Vásárhelyi Gergely utolsó nyomtatásban megjelent műve. A veszendőbe indult kinyomtatott íveket még megmentette Kassán, majd Kolozsváron előszót és mutatót nyomtatott hozzájuk. És így könyvét útjára indította.” A könyv befejezését illetően tehát Jenei is ugyanerre az eredményre jutott, bár ő valószínűleg nem annyira a nyomdai jellemzők, hanem inkább a szerző életrajzának ismeretében vonta le ezt a következtetést. Megállapításához ugyanis sajnos, semmi indoklást nem fűz, de — minthogy maga a kötet tartalma a kolozsvári befejezésre semmiben sem utal — valószínű, hogy Jenei annak tudatában lokalizálta a mű befejezését Kolozsvárra, hogy a szerző 1623-ban ott halt meg; de állítását igazolva láthatta a Heltai-műhelyre utaló tipográfiai jellegzetességek alapján is.⁹ Éppen azt a nyomtatványt azonban, amely a legtöbb hasonlóságot mutatja Vásárhelyi: *Világ kezdetétől* c. művének Kolozsváron készült lapjaival, Jenei nem láthatta: ez pedig ugyancsak Vásárhelyi 1622-ben Kolozsváron a Heltai-nyomdánál megjelent Kempis-fordítása,¹⁰ amelyről Jenei megjegyzi, hogy azt példány alapján sajnos nem ismeri, csak szövegkiadását. Vásárhelyi általunk elemzett művét a szerzőnek azóta példány alapján is megvizsgálható Kempis-fordításával egybevetve, megállapítható, hogy azokban mind a négy betűtípus, mind a négy nyomdai cifra és egy dísz is közös.¹¹ A Kempis-fordítás 1622-ből, a *Világ kezdetétől* c. mű befejezése pedig 1623-ból való.

*

Vásárhelyi Gergely: *Világ kezdetétől*... c. könyvét tehát részben Kassán, részben Kolozsváron nyomtatták, méghozzá úgy, hogy a törzsét Joannes Fest műhelyében, az első és utolsó négy-négy levelét pedig a Heltai nyomdában. A könyv törzsének pontos nyomtatási idejét nem tudjuk, de az előszó szerint 1619-ben került nyomdába, és 1622-ben a nyomdász meghalt. A címlapon szereplő 1623. év tehát valójában csak a Kolozsváron készült lapok nyomtatási dátuma.

Érdemes talán néhány szóban vázolni Joannes Fest kassai nyomdájának sorsát. A mester 1614-től 1622-ig működött Kassán. Azt a nyomdafelszerelést vette át, amelyet elődje, Joannes Fischer használt korábban, 1610-től 1614-ig, haláláig, Kassán. Fischer nyomdájának alapját viszont — lévén Klösz Jakab bártfai nyomdászmaster veje — indulásakor az apásától kapott sajtó és díszek képezték, amint azt már Gulyás Pál is megállapította. Ezt a megállapítást azonban kiterjeszthetjük a betűkészletre is, mint-hogy a Fischer majd Fest által Kassán használt antikva és kurzív betűtípus mindegyike a

⁸ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp. Magyar Helikon 1972, 87–88, 91, [161.]

⁹ JENEI Ferenc: *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*. ItK 1961. 598.

¹⁰ RMNy 1271.

¹¹ Vásárhelyi Kempis-fordításának jelenleg két példánya ismeretes. Az azonos díszet illető fenti megállapítás csak arra a példányra vonatkozik, amelynek fotó-másolatával az OSZK rendelkezik (FM 2/4403 jelzet alatt). Az esztergomi Ferences-Könyvtár birtokában levő variánsában ugyanis más dísz található a ()(12b lapon: az „IHS” embléma helyett egy kalendáriumokban használatos hónapkép.

bártfai készletből való, bár Klösznek emellett más típusai is voltak. Ha Fest 1622-ben készült nyomtatványait nézzük, a készletet még jó állapotúnak mondhatjuk, olyannak, amellyel más nyomdák még évekig dolgoztak volna. Ennek ellenére 1622-után semmi nyomát nem találni annak, hogy e készlettel még könyvet nyomtattak volna Kassán.

A készlet eltűnésének okát vizsgálva, a választ Vásárhelyi szóban forgó művében találjuk. Egyrészt már fentebb idézett előszavában, másrészt a Keresztyén Olvasónak szóló ajánlásában a kötet végén. Az előszóból tehát megtudható, hogy ezelőtt négy évvel kezdték nyomtatni Kassán, és hogy a nyomdász időközben pestisben meghalt, így a nyomtatást nem végezte el, sőt a kézirat is elveszett. A Keresztyén Olvasónak pedig ezt írja:

„Ez könyvnek egyéb registromot nem irhatok, az levelek számlálása fogyatkozása miatt, annál, az mellyek ki jegyeztettenek, az Könyvnek részei után: mivel hogy, oly fogyatkozást tölt az nyavalyás Könyvnyomtató, ki miatt mind tisztessége, mind nyomtató eszköze elveszett volna, patientia, holta után, ugyan nagy kárvallások után is, nem kell gonoszt szólni.”

A fentiek, meggyőződésünk szerint arra utalnak, hogy mivel a nyomdászmester Fest családjával az 1622-ben egész Magyarországot és Erdélyt végigpusztító pestisben halt meg, eszközeit, javait, ezzel együtt nyomdai felszerelését is korabeli szokás szerint megsemmisítették, feltehetően elégették. Ezért kellett Holl Béla szerint is a 736 lapnyi kinyomtatott mű krudáit a járvány után lopva Kolozsvárra szállítani.¹² A sajtót és az egyéb nyomdai eszközöket nyilván nem sikerült megmenteni a pusztulástól, ezért tűnt el a Fest-féle készlet nyomtalanul.¹³

Érdekes kérdés, hogy miért éppen Kassán akarta Vásárhelyi Gergely kinyomtatni művét? Vásárhelyi, miután a jezsuita rendet Erdélyből kiűldözték, egy ideig Pécsen működött, majd Bethlen Gábor hívására tért vissza Erdélybe. 1618-ban már Erdélyben tartózkodott,¹⁴ Bethlen Gábor fejedelem környezetében. Életének utolsó, nyugalmasabb éveit tehát ismét Erdélyben, szülőföldjén töltötte és Kolozsváron is halt meg 1623 októberében.

Ennek ismeretében kézenfekvő lett volna, ha elkészült műve számára Erdélyben keresett volna nyomdát 1619-ben. Ekkor azonban Gyulafehérvár mint nyomdahely még nem jöhetett számításba, hiszen itt ekkor még nem működött nyomda, majd csak az 1622. év vége felé kezdik felállítani a fejedelmi nyomdát. Kolozsváron, a Heltai-műhelyben viszont a szerzőnek már korábban is jelent meg műve, méghozzá első nyomtatásban megjelent munkája, Katekizmusa.¹⁵ Vagyis, visszatérve a *Világ kezdetitől* c. művéhez, nem is az a meglepő, hogy a könyv egy részét Kolozsváron nyomták, inkább azt tartjuk érdekesnek, hogy miért nem nyomtatta ki az egész könyvet Kolozsváron? Megválaszolásához talán érdemes felvázolni a korabeli Heltai-nyomda helyzetét.

A meglehetősen leromlott Heltai-nyomdát 1616-tól kezdve Makai Nyíró János vezette, aki miután tanulmányait külföldön elvégezte, jól képzett szakemberként tért haza. A kolozsvári unitárius egyház szorgalmazására Makai Nyíró a tipográfia mesteriségének kitanulása után a betűöntést is elsajátította. Hazatérése után az 1616–1617. esztendőnk folyamán felújította a nyomda betűkészletét. Nem öntött ugyan új betűket, amint

¹² HOLL Béla: *Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623)* ItK 1983. sajtó alatt.

¹³ További kutatások a felszerelés egy részének továbbélését bizonyítják, l. erről Pavercsik Ilona dolgozatát: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp., 1983. 377–378.

¹⁴ RMKT XVII. sz. 419.

¹⁵ RMNy 860.

azt Tóth Kálmán¹⁶ feltételezte, de kétségkívül újraöntötte például a leggyakrabban használt antikva szövegtípust, ezt a kissé megváltozott sorméret is bizonyítja. Hiszen ha új típusokat is öntött volna, akkor nyilván készített volna méretben megfelelő kurzívot az említett, gyakran használt 96 mm-es antikva típushoz. A Heltai-féle készlet egyik fogyatéka ugyanis az volt, hogy leggyakrabban használt antikva típusának (sőt, egyetlen antikva típusának sem) volt méretben megfelelő kurzív párja, emiatt, ha szövegbeli kiemelésként mégis kurzívot kellett használni, akkor vagy a jóval nagyobb, vagy a jóval kisebb kurzívhoz folyamodtak, ami elkerülhetetlenül rendtelenné, ugrálássá tette a nyomtatás képét. E tekintetben azonban a helyzet nem változott a Makai Nyíró-féle újraöntés után sem. Makai Nyíró érdeme azonban, hogy a Heltai-műhely korábbi ismert típusait most részben újraöntés, részben a hiányos sorozatok pótlása révén újra használhatóvá tette. Ahhoz már elég volt az ily módon felújított készlet, hogy azonnal nekilásson Enyedi György Ó és Új Testamentum-fordításának kinyomtatásához. A mű 1619-ben készült el (címlapvariánsa 1620-ból való),¹⁷ a nyomtatási munkák tehát 1618–1619-ben teljes mértékben igénybe vehették a — még a felújítás után is — meglehetősen kis kapacitású nyomdát. Hogy mennyire lekötötte a nyomda erejét ennek a több, mint 700 lapos kötetnek kinyomtatása, azt az is bizonyítja, hogy ezenkívül az 1618–1619. évekből mai ismereteink szerint mindössze öt kiadvány megjelenéséről tudunk, ezek közül is kettő naptár, egy pedig országgyűlési artikulusz, tehát kis terjedelmű munkák.¹⁸ Ezekben az években tehát a Heltai-nyomda nem is vállalkozhatott volna egy az Enyediéhez hasonlóan nagy terjedelmű mű kinyomtatására, amely befejezetlenül is 736 lapot tesz ki.

A fentiekkel talán sikerült érzékeltetni, hogy amikor Vásárhelyi nyomdát keresett elkészült munkája számára, nem számolhatott a kolozsvári Heltai-nyomdával. Ennek oka pedig a nyomda kis kapacitása volt, nem pedig felekezeti különbség. Hiszen már a 16. század folyamán is kerültek ki katolikus kiadványok a Heltai-műhelyből. Bár Ferenczi Zoltán¹⁹ feltételezte Kolozsváron egy, a Heltai-nyomdától független jezsuita nyomda létezését, ezt az újabb kutatások megcáfolták. Bebizonyosodott, hogy a szóban forgó kiadványok részben Krakkóban, részben a Heltai-műhelyben készültek.²⁰ A legújabbban Vásárhelyi Judit által közölt jezsuita vitairat ugyancsak kétségkívül Heltai-nyomtatvány.²¹

De Vásárhelyi Gergelynek is, korábbi erdélyi tartózkodása idején a Heltai-műhelyben jelent meg Katekizmusának első kiadása 1599-ben, majd 1622-ben Kempis-fordítása,²² és hozzátehetjük, hogy végül is itt fejeződött be utolsó művének kinyomtatása is. Terve amelyet utolsó nyomtatásban megjelent munkájának előszavában mond el — „Ha az jó Istennek sz. akarattjából, annyi időm engedtetnék, csendes állapotban, és jobb bötüket találhatnék, magam jelenlétében azon igyekezném, hogy ujonnan, fogyatkozás nélkül kinyomtatattatnám” — nem válhatott valóra.²³

V. ECESEDY JUDIT

¹⁶ TÓTH Kálmán: *Könyvnyomtató Makai Nyíró János déák*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest 1957. 595.

¹⁷ RMNy 1187 (1619-es impresszummal) és RMNy 1222 (1620-as impresszummal)

¹⁸ RMNy 1162, RMNy 1163, RMNy 1185, RMNy 1186 és RMNy 1188.

¹⁹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*. Kolozsvár 1896. 21.

²⁰ BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda* (Eperjes, a kolozsvári jezsuiták műhelye és Nagybánya) MKsz 1965: 348.

²¹ VÁSÁRHELYI Judit: *Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből* MKsz 1983. a jelen, 3. számban.

²² RMNy 860 és RMNy 1271.

²³ RMNy 1289

Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről. Újkori helyesírásunk alapjai a XVI–XVII. század folyamán alakultak ki, nem utolsósorban a magyar nyelvű könyvnyomtatás hatása alatt. E hősorkorszak első szakaszának, a XVI. századnak eredményeit igen alaposan elemezte és összefoglalta Molnár József kitűnő munkájában.¹ A sokszorosan nagyobb nyomtatott anyagot produkáló XVII. századra nézve pedig Szathmári István rögzítette helyesírásunk fejlődésének főbb állomásait, elemezte elveinek fejlődését, történetét az egységesülő nemzeti nyelv egészének vizsgálata során.² Szathmári István munkája, mely e kérdésben is alapvető, módszerében pedig útmutató, nagyszerű lehetőséget teremt a részletek további aprólékos kutatására, feltárására. Különösen érdekesek lehetnek ezek a részletek egy olyan alkotó esetében, mint Szenci Molnár Albert, aki, mint az idézett mű is megállapítja, helyesírásunk fejlődésében is meghatározó szerepet játszott.³

Foglaljuk össze röviden — Szathmári István munkája alapján — Szenci helyesírásának jellegzetességeit Szenci külföldi működésének idején. Szenci ebben az időben némi módosítással az előző században a Heltai-féle nyomda gyakorlatában kialakult úgynevezett protestáns helyesírást követte. Ezt a gyakorlatot képviselte a vizsolyi Biblia is, melynek kinyomtatása idején Szenci Molnár, mint ifjú diák Károlyi Gáspár mellett segédkezett, s amely Szenci külföldön megjelent műveinek (mint gyakorlatilag egyetlen rendelkezésére álló magyar nyelvű nyomtatott könyv) kiadása idején mintája volt. Nyelvtana, szótára, zsoltár- és bibliakiadásai csekély eltérésekkel, amelyek az egységesebb hangjelölést szolgálják, ezt a helyesírást követik. E rendszer végső legtisztább formájában Kálvin *Institutio*jának magyarrá fordításában⁴ jelenik meg.⁵ Szathmári a következőképpen vázolja ezt:

Hangok:	Jelek:	Hangok:	Jelek:
á	á, a (ritk.)	ó	ó, o
c	tz	ö, ő	ö
cs	cz, ts (ritk.)	s	f -s, -fs
e, é	e	sz	f ₃
é	é, e (ritk.)	ty	ty
gy	gy	u	u
i	i	ú	ú, u
í	i	ü, ű	ü
j	j, y	v	v
k	k, -c; ck	z	z
ly	ly	zs	f ^e
ny	ny		

Annál érdekesebb, hogy e letisztult és az életmű eddigi szakaszában csaknem teljes következetességgel alkalmazott rendszerben már első itthon megjelent művében a *Consecratio templi novib*an zavar mutatkozik.⁷ Eltekintve a magánhangzók hosszúságá-

¹ MOLNÁR JÓZSEF: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására* Bp. 1863.

² SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968.

³ SZATHMÁRI István: i. m. 204.

⁴ *A keresztyéni religióra és az igaz hitre való tanítás, mellyet irt ... Calvinus Janos ... magyar nyelvre fordított Molnar Albert ...* Hanau 1624 RMNy 1308 A továbbiakban: *Institutio*

⁵ SZATHMÁRI: i. m. 179–184. és 203–209.

⁶ SZATHMÁRI: i. m. 207.

⁷ *Consecratio templi novi*. Kassa 1625 RMNy 1334. A továbbiakban: *Consecratio*. E kiadvány a Monaki család építtette bekecsi református templom 1625. január 1-i felszentelésére készült. Elsősorban az ünnepség alkalmával elmondott különböző prédikációkat

nak rövidségének, megítélésünk szerint elsősorban a különböző nyomdák betűkészleteinek különbözőségéből adódó eltérésektől, négy hang jelölésében fogható meg ez a zavar, illetve az 1630-ban nyomtatott *Discursus de summo bono* tekintetében már pregnáns változás.⁸ E hangok a következők: a „c”, „cs”, „k” és a „kk”. A *Consecratio* helyesírása a mű törzsét tekintve megegyezik az *Institutio*-éval. Az előszóban és a mutatóban azonban meglepő jelenségeknek vagyunk tanúi. Először is a szó belsejében előforduló „kk” hangokat ellentétben Szenci korábbi gyakorlatával, s e mű törzs-részeivel is „ck” jelek helyett „kk”-val szedte a nyomdász. A szóvégi „-k” hangok eleinte a Szencinél szokásos módon, a protestáns helyesíráásra jellemző gyakorlat szerint „c” betűvel vannak szedve, de az előszó közepétől keveredni kezdenek a szóvégi „k” jellel, még végül a mutató, eltekintve néhány tévesztéstől következetesen „k” betűvel jelöli a szóvégi „k” hangot is.

Mi lehet e jelenség oka? Nyilvánvaló előttünk, hogy a mű törzsét, amelyet a kor gyakorlatának megfelelően ezúttal is a bevezető részek előtt nyomtattak ki, Szenci ellenőrizte és korrigálta, az utóbbi nyomtatott előszó alapos korrigálására azonban, úgy látszik, nem maradt ideje. Továbbá feltételezzük, hogy a valószínűleg legutoljára elkészült mutató már nem is az ő munkája, hanem a nyomdában készülhetett jelenléte nélkül rohammunkában.⁹

Úgy tűnik tehát, hogy Szenci hazatérése után a körülmények adta lehetőségekhez képest ragaszkodott korábban kialakult helyesírási gyakorlatához. Am utolsó nyomtatott művének az 1630-ban Lőcsén megjelent *Discursus de summo bono*-nak a helyesírása újabb, de most már következetesen alkalmazott változásokat tükröz. A „c” hang jelölésére az eddigi „tz” helyett a „cz” betű-kombinációt alkalmazza, ami Szencinél korábban a „cs” hang jele volt. A „tz” csak ritkán szó elején tűnik még fel (tzil, de czél is). A „cs” hangnál a korábbi „cz” jelölést a mai „cs” váltja fel, csak ritkán szó elején marad meg a „cz” (Czehország, czintalan). A szóvégi „k” hangot itt már következetesen „k” betű jelöli. A szóközi hosszú „kk”-t viszont, eltérően a *Consecratio* előszavában található „kk” jelöléstől ismét a Szenci korábbi gyakorlatának megfelelő „ck” írásmóddal látjuk viszont.

Nézzük meg táblázatban is egymás mellé állítva a *Discursus* és a *Consecratio* hangjelölési rendszerét:

Hangok:	Jelek Consecratio	Jelek Discursus
a	a	a, á
á	á, a	á, á
c	tz	cz, tz (ritk.)
cs	cz	cs, cz (ritk.)
e, ő	e	e, ő
é	e, ę, é	é, e
gy	gy	gy, ę, gj (utóbbiak ritk.)

tartalmazza. Molnár részben szerző, részben szerkesztő és sajtó alá rendező volt. A kiadvány részletes elemzését lásd: VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Kandidátusi értekezés, kézirat.

⁸ *Discursus de summo bono*. Lőcse 1630 RMNy 1483 E mű kritikai kiadását a Régi Magyar Próza Emlékek 4. darabjaként VÁSÁRHELYI Judit rendezte sajtó alá. Bp. 1975, Akadémiai Kiadó.

⁹ Úgy véljük e feltételezések Szenci Molnár részletes biográfiájához is adalékokat szolgáltathatnak. E szerint a *Consecratio* ajánlásának keltekor 1625. aug. 20-án Szenci Kassán volt, de onnét még aznap vagy egy-két napon belül minden bizonnyal sietséggel távozott, hiszen az előszó korrigálását félbehagyta.

Hangok:	Jelek Consecratio	Jelek Discursus
i	i	i, j (akárkijs)
f	i	f, l, y
j	j, y (ritk.)	j, y, lj, i
k	k, -c, -k	k
kk	ck, kk (az előszóban)	ck
ly	ly	ly, lj (ritk.)
ny	ny	ny, nj (ritk.)
ó	o, ó, ô	ó, ô, o
ö, ő	ô, ô	ô, ô
s	f	s f
sz	fz, ß (ritk.)	sz, fz, ß, z (ritka)
ty	ty	ty
u	u	u, V
ú	—	ú, u
ü	û	û
ű	—	—
v	v, W (ritk.)	v
z	z	z
zs	—	s, f

Nincs rá adatunk, hogy Szenci a mű nyomtatásának felügyeletére, Lőcsére utazott volna, nehéz e fáradságos utat feltételeznünk a kor fogalmai szerint akkor már igen idős szerzőről,¹⁰ ezért az első kézenfekvő feltételezés az, hogy a kiadvány nem Szenci, hanem a nyomda helyesírását tükrözi. Erre vall a hangjelölésben látható, Szencinél teljességgel szokatlan mértékű ingadozás is. Mégis e feltételezést a körülmények alaposabb mérlegelése után el kell vetnünk. Először is, mint Szenci maga írja az előszóban, a fordítást közvetlenül Brewer Lőrinc könyvnyomtató kérésére készítette el, s nyilván neki magának küldte el a kéziratot is,¹¹ s a *Discursus* helyesírása az ingadozások mellett is, a feljebb tárgyalt esetek kivételével, teljes mértékben megegyezik Szenci gyakorlatával. Másodszor pedig a nyomdának egyáltalában nem is volt kialakult helyesírási gyakorlata.¹² A *Discursushoz* időben legközelebb eső két lőcsei nyomtatvány helyesírása is részben egymástól, részben a *Discursustól* többek között éppen a szempontunkból döntő „c”, „cs”, „k”, „kk” hangok jelölésében tér el.¹³ E hangok jelölése a következőképpen alakul az említett nyomtatványokban:

Hangok	Discursus:	Madarász:	Árgirus
c	cz, tz (szó elején ritk.)	cz	tz
cs	cs, cz (szó elején ritk.)	cz; ch, tz (ritk.)	cs
k	k	k	k
kk	ck	kk	kk

Ezek után el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a *Discursus* a lőcsei nyomda helyesírását tükröznél, viszont a már említett apróbb ingadozások alapján kizárhatjuk azt a feltételezést is, hogy Szenci Molnár jelen volt a nyomtatásnál, hiszen ő egyéb műveiben

¹⁰ Szenci 1574-ben született, tehát ekkor már 56 éves.

¹¹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono*. Bp. 1975. 90

¹² PAVERCSIK Ilona szóbeli közlése.

¹³ E két kiadvány: MADARÁSZ Márton: *Eperjesi magyar ecclesia mindennapi felfegyverkedése*. Lőcse 1629 RMNy 1439. A továbbiakban MADARÁSZ: és *História egy Árgirus nevű királyfiról* [Lőcse 1628–32 között] RMNy 1480 A továbbiakban: *Árgirus*

(még a *Consecratio* esetében is) az egész könyvben sokkal következetesebben alkalmazta helyesírási elveit. A *Discursus*ban megfigyelhető helyesírási változások magyarázatára így csak feltételezésekkel szolgálhatunk. E változások, változtatások arra utalnak, hogy Szenci a hosszabb hazai tartózkodás után meglátta és magáévá tette a külföldre való távozása óta itthon kialakult helyesírási változások előremutató tendenciáit. Ezek éppen a „c”, „cs”, „k” hangok jelölésében főleg a Pázmány és Káldi műveiben is alkalmazott úgynevezett katolikus helyesírási gyakorlat hatására alakultak ki.¹⁴ Szenci valamennyi változtatása a mai (tehát az egyértelműbb, jobb) formák felé mutat. Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a változások egy része az esetleg eltérő helyesírású nyomdai kézirat mechanikus vagy éppen figyelmetlen másolásából ered, hiszen egyébként van rá példa, hogy a nyomdai kézirat szóvégi „k”-ja helyén a nyomtatott szövegben „o” jelet találunk. Sajnos azonban Szenci nyomdába adott kéziratainak egyikét sem ismerjük.

A számos bizonytalanság, feltételezés ellenére, úgy gondoljuk, hogy a Szenci Molnár Albert helyesírásában megfigyelhető változások jól tükrözik a kor helyesírásában megfigyelhető tendenciák keveredését, küzdelmét, az egyes nyomdák gyakorlatában megfigyelhető ingadozásokat, s a mai formák felé mutató változatok fokozatos előrenyomulását, győzelmét.

HELTAI JÁNOS

Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz. 17. századi észak-kelet-magyarországi nyomdáinkról feltételezzük, hogy kapcsolatban álltak dél-lengyelországi, ill. sziléziai műhelyekkel. E feltevés megokolására általában krakkói, boroszlói kalendáriumok magyarországi kiadásait soroljuk fel, vagy e magyarországi nyomdák és a krakkói tipográfiaiak betű- és diszanyagának bizonyos hasonlóságára utalunk, az általánosságokon túl azonban igen kevés tényanyaggal rendelkezünk e kapcsolatokra vonatkozóan. E közleményben ehhez a kérdéskörhöz két új adalékot szeretnénk hozzátenni: az egyik közvetve, a másik közvetlenül bizonyítja lengyelországi (krakkói) és felső-magyarországi nyomdák kapcsolatát az 1620-as és 1630-as években.

1. Fráter Lajos, a Czesztochowa közelében levő Jasna Góra-i pálos kolostorban élő magyar származású szerzetes nemzetközi vigasztalására magyarra fordította Zymicyusz: *Skarbnica kościola Jasnęj Góry* című, Krakóban, 1618-ban megjelent művét a kolostorban őrzött Mária-képről; a fordításhoz néhány szent életének leírását, valamint Radziwill szentföldi levelét is csatolta.¹ Művét, amely *Kincstartocska az világos czestehoy egyházának* ... címmel 1627-ben, hely- és nyomdamegjelölés nélkül látott napvilágot, Pálffy Katának, Forgách Zsigmond nádor özvegyének ajánlotta, remélve, hogy éppúgy kiterjeszti reá pártfogását, mint az elhalálozott nádor tette. Az eredeti mű approbatiója 1618-ban, Krakóban kelt (Martin Siskowski krakkói püspök nevében Sebastian Nucerin krakkói teológus), a lengyelországi és sziléziai pálos rend provinciálisának, Mikolaj Króliknak az engedélye pedig Czesztochovában, 1626-ban, ekkorra készült el tehát a fordítás, amelyet az ajánlás kelte (1626. március 20.) is bizonyít. A magyar katolikus hívők számára készült mű magyarországi sorsa igen érdekes: valószínűleg kis példányszáma miatt kevés olvasóhoz jutott el, mert már a 17. században is az igen ritka nyomtatványok között tartották számon.² Szabó Károly magát a művet még nem látta, mivel az csak a

¹⁴ Lásd erről: SZATHMÁRI: i. m. 324–325.

¹ ESTREICHER, K.: *Bibliografia Polska*. Tom. VIII. Kraków 1882. 168. p., továbbá *Régi Magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. 1391.

² PÓSAHÁZI János *Igazság istájpja* című, 1669-ben megjelent művében írta ezt a *Kincstartócskáról*. L. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. 565.

20. században bukkant fel újra.³ Ma négy könyvtárban összesen öt példányát ismerjük.⁴ A továbbiakban az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, egymástól némileg eltérő 1. és 2. példányról lesz szó: a többi ismert példány vagy csonka, vagy a 2. példánnyal azonos.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* az approbatio alapján valószínűnek tartja, hogy Fráter Lajos fordítása valamelyik krakkói nyomdában jelent meg, a műnek az Országos Széchényi Könyvtárban levő 1. példányához hozzákötött két levele pedig, amelynek nyomdai kiállítása a kötet többi részétől eltér, szintén feltehetőleg Krakkóban, de egy másik nyomdában. Az említett példánynak valóban két, eltérő szedésű címlapja van: sem a cifrakeret, sem egyetlen betűtípus nem egyezik a két címlapon. A műhöz hozzákötött első két levél az egyik címlapot és a fordító mentegetőzését tartalmazza:

„... ha az olvasásában valami vétkek találkoznának, meg ne botránkoznék benne, mert nem egyéb az oka, hanem mivelhogy távol voltam akkor tőle, mikor az typographus hozzá kezdett a nyomtatáshoz, és éppen ki is nyomtatta, nem lévén ki meg is igazgatni, mert az könyvnyomtató német volt, és az betűszedő lengyel, aki egy szót sem tudott magyarul...”

A két levél utáni, valóban más nyomdától származó rész önmagában teljes: címlapot (Al levélre nyomtatva, ugyanúgy impresszum nélkül, 1627-es évszámmal), approbiót, a fordító ajánlását Pálffy Katához, előljáró beszédet, a könyv summáját, majd a mű szövegét tartalmazza.

A *Kincstartócska* krakkói nyomtatásával kapcsolatban több, még eddig nem tisztázott kérdés vetődik fel: miért jelent meg volna Krakkóban impresszum nélkül egy szabályszerűen engedélyezett kiadás? S két nyomdában nyomatták? Lehetséges, hogy a két különböző nyomású rész két különböző kiadás része? A két említett címlap szövege ugyanis egy lényeges ponton eltér egymástól: „Kincstartócska az világos czestehoy egyhaznak. Mely magában foglal Historiáját csudalatos Boldog Aszony képéről régi Historiákból *szorgalmatosan összevettem és égjí (!) eleöször most ugyanann kibocztatotta.* ... Nyomtatattot 1627 Esztendőben. (1. címlap) A 2. címlapon a kiemelt rész helyett a következő mondat található: „*szorgalmatosan kiszették, hogy sem mint az első nyomtatásban attanak vala ki.*” Mint már említettük, ez a címlap is az 1627-es évszámot viseli. A megváltoztatott rész alapján az a következtetés adódhat, hogy az első két levél az első, a 2. címlap és az utána következő részek pedig a 2. kiadásból valók!

Ha az első két levelet önálló kiadás részének tekintjük, elképzelhető, hogy egy ennyire hibásan nyomott művet forgalomba hoztak? Már a címlap is tartalmaz sajtóhibát, de még inkább az a rész, ahol a szerző a sok hiba miatt mentegetőzik (magyartalan szóelválasztásokat, értelemzavaró félreolvasásokat stb.), csak néhány példa az említett szövegből:

„... hanem ha valami vetekre akad az kerestő olvaso, nem iras fogyát **Kozasanak**, hanem az beötü szedeőnek es Kunynyomtató tudatlansaginak talaidoniczen minden vet kehet...” „... és naponkent lattjuk sokan sok küliőmb küliőmfele kaőnyuecekéket nyomtatnak kilmatsagos ki mas readbeli keőnyueket...”

Valamennyi felvetett kérdésre megnyugtató választ nem tudunk adni, de egy bizonyítható megállapítás alapján megkíséreljük néhány probléma tisztázását. A *Kincstartócska* nyomdai kiállítása ugyanis (az első két levél kivételével), egyértelműen a bártfai Klöss-nyomdára vall. A háromféle antikva betűtípus, egy kurzív, a kétféle cifra, a két-

³ HORVÁTH Ignác közölte a MKsz hasábjain: 1911, 156.

⁴ RMNy 1391. Az OSZK 1. és 2. példányának jelzete egyaránt RMK I. 565.

féle iniciálé és az arabeszk záródísz, amely a nyomtatványon látható, mind szerepel a bártfai készletben ebben az időben.⁵ Ha feltételezzük, hogy a bártfai tipográfia felszerelése krakkói eredetű, akkor is elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a számos krakkói műhely egyikében pontosan olyan nyomdai anyagok forduljanak elő a készletben, mint Bártfán, csak olyan és semmi más. S a bártfai nyomtatás megmagyarázza a helyes magyarsággal nyomtatott szöveget (szinte alig van a szövegben sajtóhiba), s megmagyarázza az impresszum hiányát is: az evangélikus vallású város tanácsa nyilván megbüntette volna a tipográfust egy olyan katolikus vallásos műnek a kiadásáért, amely a szentek tiszteletével kapcsolatban protestáns állításokat, „eretnek” tanokat cáfol!

A műnek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött második példánya csak a feltételezésünk szerint Bártfán nyomtatott részt tartalmazza. Az impresszum nélküli bártfai kiadáshoz hozzákötött két levélről pedig a következőket állapíthatjuk meg:

nem Magyarországon nyomtatták (túl sok benne a sajtóhiba, s ezek a betűk és cifrák nem fordulnak elő akkori magyarországi nyomda készletében); valószínűleg Krakkóban nyomtatták, bár Jan Pirożynski véleménye szerint⁶ Czestochowa is szóba jöhet, ahol már 1628-ban működött tipográfia, nemcsak a 17. század végétől: azt azonban nem tartjuk hihetőnek, hogy 1627-ben csak ezt a két levelet nyomtatták volna ott, s nem az egész művet, ha a pálos kolostor már akkor is rendelkezik nyomdával;

túlságosan hibásnak érezzük az első két levél szövegét ahhoz, hogy önálló kiadás része lehetett volna;

az említett levél, noha hozzá van kötve a bártfai nyomtatású műhöz, nem tartozhat szorosan hozzá, nem vonatkozhat arra, mert a bártfai kiadásban nincs sok sajtóhiba; az első két levél más célból került a mű többi része elé; a bártfai kiadás végén amúgy is szerepelt a szokásos kérés, hogy az olvasó a nyomtatásban esett hibákat maga korrigálja, s jóra magyarázza — a szerző a kötet elején található mentegetőzésben azt is leírja, hogy a hibák olyan nagyok, hogy jobbnak látta két helyen is megmagyarázni azokat, tehát utal a mű végén olvasható megjegyzésre;

a két különböző rész egy kötetbe kötésének célja inkább annak hangsúlyozása lehetett, hogy a mű külföldön készült!

Klöss tarthatott a lelepleződéstől, hiszen ha a könyv nyomtatóját keresik, akkor sok tipográfia nem jöhet számításba Felső-Magyarországon. S ha esetleg a könyv terjesztésében is részt vett, még fokozottabban volt szüksége arra, hogy magáról elterelje a gyanút: ezért köttette a teljes példány elé a megtevesztő két levelet. Ennek kinyomtatását valószínűleg Klöss saját maga intézte egy olyan krakkói nyomdánál, ahol már korábban ismerős volt, s elkészítették számára ezt a szabálytalan, impresszum nélküli kis nyomtatványt a kívánt példányszámban. Ezt még a bártfai nyomtatás befejezése előtt elintézhette; valószínű, hogy ezért változtatta meg a Bártfán nyomtatott címlapot (szorgalmatosban kiszedték, hogy sem mint az első nyomtatásban . . .), hogy a nyomtatvány eladható legyen. Azt természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a szerző először Krakkóban kísérelte meg kinyomtatni művét, s amikor ez rosszul sikerült, fordult a bártfai nyomdához. (Talán innen ered a kétféle címlap és a hibákért való mentegetőzés ötlete.) Véleményünk szerint azonban a *Kincstartócskának* csak egy teljes, forgalomba hozható kiadása létezett, a bártfai kiadás. S hogy végül is ez a mű kevés olvasóhoz jutott el, annak oka nyilván az alacsony példányszám, s talán a nem megfelelő terjesztés lehetett.

⁵ A bártfai Klöss-nyomda felszerelésének repertóriumát 1635-ig FARKAS Ágnes állította össze: ezúton mondok neki köszönetet, hogy lehetővé tette számomra a repertórium használatát.

⁶ JAN PIROŻYNSKI levélbeli közlése, SIENNICKI: „*Dawna drukarnia Jasnej Góry Czestochowskiej*” (Warszawa 1887. s. 6.) műve alapján.

2. A következő ügy, amelyről a lőcsei városi levéltárban fennmaradt iratok⁷ tudósítanak bennünket, több mint egy évtizeddel később történt, 1639-ben és 1640-ben, s főszereplői Konrad Krämer krakkói betűöntő, Johann Brexel lőcsei származású nyomdászlegény és a fentebb említett Jakob Klöss bártfai nyomdász volt. Konrad Krämer betűöntő és nyomdász augsburgi származású volt, de Németországban nem vált ismertté a neve: vándor betűöntő lehetett, aki munkája során egyik várost a másik után kereste fel, majd Krakóban telepedett le. Önálló nyomdája a városban nem volt, s nem is töltötte ott hosszú időt, mert még a polgárjogot sem szerezte meg. A források közlik róla, hogy az 1630-as években ő végezte Lőcsén a Brewer-nyomda felújítását, továbbá, hogy Erdélyben is tevékenykedett.⁸ Erdélyi működése idején halt meg fia és egyetlen örököse, Krämer, visszatérve Krakóba, beteges lett, majd 1639 szeptemberében táján meghalt. Halála előtt végrendeletet írt, melyben Johann Brexelre hagyta mindazt, amit munkájával keresett, s azt is, ami követelése még volt. Brexel betegsége idején gondoskodott Krämeréről, de korábban, tanítványaként is nagy hűséget mutatott iránta, s gyermektelenségében vigasztalására szolgált. Brexel ekkortájt huszonöt éves lehetett,⁹ feltehetően lőcsei inakodását követően, vándorútja során került Krakóba; Krämer súlyos betegsége és halála idején is ebben a városban tartózkodott.

Konrad Krämer örökösödési ügyével kapcsolatban forrásainkból a következőket tudjuk meg: Gregor Schmieger és Hans Wildner lőcsei polgárok megjelentek a lőcsei tanács előtt, s beszámoltak a krakkói betűöntő haláláról, valamint a Brexel javára tett végrendekezéséről. Ők maguk látták a végrendeletet, s Brexel, aki éppen egy Krakó városáról szóló mű kinyomtatásával volt elfoglalva,¹⁰ kérte őket, hogy hazaérkezéséig tudósítsák a lőcsei tanácsot a történetekről, s kérjék annak közbenjárását Bártfán is. Az örökség részét képezte ugyanis egy kötelezvény, Krämernek egyik követelése, amelyet Bártfán, jó barátjánál, Jakob Klössnél helyezett letétbe. (Valószínű, hogy az egyik városból a másikba utazó, munkát kereső Krämer azért helyezte el a bártfai nyomdásznál az iratot, hogy az biztonságban legyen, vagy esetleg egy kisebb adósság fedezetül szolgált a legközelebbi elszámolásig).¹¹ Brexel arra kérte a bártfai tanácsot, hogy az iratot foglalják le, s megérkezéséig másnak ne adják ki. A lőcsei tanács, amelynek bírāja ekkor Lorenz Brewer nyomdász volt, támogatása kérését, már csak viselt „hivatala” miatt is.

Az 1640. év elején hazatérő Brexel a lőcsei tanács előtt az örökösödési ügy számára sérelmes elintézéséről számolt be: a lengyel király azon a címen, hogy Krämer idegen származású volt, s nem volt rokona, javait a végrendelet figyelmen kívül hagyásával lefoglalta, s örökösnek Andreas Bujalsky királyi titkárt jelölte ki. A lengyel fél nevében

⁷ Okresný Archiv Levoca XXI, 75. A lőcsei tanács által írt levelek fogalmazványai. 1639. október 12., 1640. február 2. és február 27-i levelek fogalmazványai Bártfa városához, uo. a nádorhoz írt levél fogalmazványa 1640. február 2., továbbá XIII. 27. Bártfa város levelei Lőcséhez, 1640. február 8-i kelettel.

⁸ A nádorhoz küldendő levélben van megemlítve.

⁹ 1642-ben, amikor Brexel Kassán egy rágalmozási perben tanúskodott, 28 évesnek becsülték. L. KEMÉNY Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói* = MKSz 1889. 232. Brexel személyéről, további lőcsei működéséről l. PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században* = OSZK Évkönyv 1979. 373–374.

¹⁰ 1639-es krakkói nyomtatványok között csak egyet találtunk, amely valamiképpen a városról szól: Starowolski „Laudatio Almae Academiae Cracoviensis” c. művét (ESTREICHER VIII. 229. p.), amely Christoph Schedel tipográfiájában készült, esetleg ott dolgozott Brexel?

¹¹ Itt említjük meg, hogy Klöss mástól is elfogadott letéteket, például Raszlavicz Mihálytól 1000 forintot; erről a város bűnügyeit leíró könyvből tudunk, mert ezt a letétbe helyezett összeget Klöss inasa, Krakofszky János, Várady István betűszedő társával szövetkezve ellopta, majd megszökött: Krakofszkyt nem sokkal ezután elfogták és lefejezték. L. RHÓDY Alajos: *Érdekes adatok Bártfa szab. kir. város múltjából*. Bártfa é. n. 16. p.

már jelentkeztek az örökségre vonatkozó igénnyel Bártfán is. A bártfai tanács a döntés halogatása után végül is a következő álláspontra helyezkedett: ha Brexel késedelem nélkül jelentkezett volna náluk, bemutatva a végrendelet másolatát, úgy természetesen kiadták volna a kötelezvényt, de így a másik fél miatt ezt nem tehetik. A lengyeleknek azt válaszolták, hogy miután Krämer vagyona németországi eredetű, s a Magyar Királyságban gyarapodott jelentős mértékben, királyuk parancsa nélkül az említett iratot kiadni nem tudják, a lőcsei tanácsnak pedig megírták, hogy a zárolást elfogadják, s készek „a maga idején” kiadni az iratot.

A lőcsei tanács Brexel érdekében közbenjárt az ország legfőbb bírójánál, a nádornál is. Az elintézés módjáról azonban sajnos, nincs tudomásunk, erre vonatkozó iratot sem a lőcsei városi levéltárban, sem az Országos Levéltárban nem találtunk. Valószínű, hogy Brexel nem jutott hozzá az öt törvényesen megillető örökséghez, hanem az a birtokon belül lévő lengyel félnek jutott.

A fentieknél fontosabb számunkra az, amit ezek a levelek Krämer magyarországi kapcsolatairól elárulnak: mivel jó barátságban volt Jakob Klöss-szel, valószínű, hogy dolgozott neki is, nemcsak a Brewer-nyomdának. Krämer személye világossá teszi azt a nemrégén felfedezett összefüggést is, hogy miért találhatók azonosságok az 1630-as évek közepén felújított lőcsei és gyulafehérvári nyomdakészletben:¹² Krämer hozta a matricákat, s miután Lőcsén 1632–1633 körül elvégezte a felújítást, továbbment Erdélybe; a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában 1634-ben találkozunk munkájának első nyomaival. A krakkói betűöntő személye egyébként kapcsolódik Sárospatakhoz is, nemcsak azért, mert a sárospataki típusok egy része azonos a gyulafehérváriakkal, (a gyulafehérvári matricákat Patakon is felhasználták), hanem azért is, mert valószínűleg ő lehetett az a Conrardus, akivel együtt lett volna csak hajlandó egy ismeretlen nevű lőcsei nyomdászlegény (feltehetően Johann Brexel) a sárospataki tipográfiában dolgozni, mikor őt akit Debreceni Tamás deák 1634-ben Lőcséről Patakra hívta.¹³ Krämer tehát, akinek személynéről ugyan sajnálatosan keveset tudunk, az 1630-as években feltételezhetően több magyarországi tipográfia felszerelésének felújításában is közreműködött, s ezzel elősegítette a korabeli magyar nyomdászat fejlődését, színvonalának emelkedését.

PAVERCSIK ILONA

A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet 1703-ból. A könyvnyomtatás elterjedése már a XV. század második felében jelentősen megkönnyítette és segítette az iskolák munkáját. Ezt bizonyítják a kezdettől fogva kiadott és egyre szaporodó tankönyvek. Igen korán feltűntek azonban az iskolák működéséhez tartozó egyéb kiadványok, tanrendek, a tanárok és tanulók névsorai, és főként a nyilvános vitákra, vizsgákra, az egyetemi fokozatok elnyerésére kiadott tézis-füzetek, könyvek. Ezek a tudomány számára sok vonatkozásban igen fontos dokumentumok csak hiányosan maradtak az utókorra, és a kiadásukra vonatkozó egykorú feljegyzések is ritkák; hézagosak a rájuk vonatkozó bibliográfiai, nyomdatörténeti adatok is, iskolatörténeti összefüggésben pedig hiányzik az áttekinthető feldolgozásuk.¹

¹² ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = OSZK Évkönyv 1976–77. 362, 413, 414.

¹³ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 10.

¹ A XVI–XII. századi egyetemi vizsgákról lásd: ITTERUS, Johannes Christianus: *De honoribus sive gradibus academicis liber*. Francofurti ad Moenum 1698. — HORN, Ewald: *Die Disputationen und Promotionen an den deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert*. (Beihefte zum Centralblatt für Bibliothekswesen. Vierter Band.

A tézis-kiadványok szerepe a XVI. század közepétől lett általánossá. Példaként a század közepének jezsuita iskolaalapításait idézhetjük. Az első jezsuita kollégium, a szicíliai Messina 1548-ban alapított gimnáziuma számára már a kezdő tanévben Petrus Spira műhelyében egyleveles plakáton kinyomatták az iskola programját, tanrendjét. Az európai jezsuita alapítások számára mintául szolgáló római kollégiumban pedig 1552-től már a teológiai vizsgák téziseit is kiadták. A legkorábbiak elvesztek ugyan, de az előjárók levelezésében ismételtelen szó esik róluk, és 1553-ban mintát is küldenek belőle a németalföldi Leuwenbe.²

Ugyancsak ritkák az iskolai nyomtatványokra vonatkozó tételes rendelkezések, előírások. A XVI–XVII. századi rendtartásokban, egyetemi statútumokban ezekről nem sok szó esett, és ha a nyilvános vitákkal, vizsgákra vonatkozó előírásokkal kapcsolatban meg is említették a kinyomtatott tételeket, inkább csak azok tartalmára, tanításbeli helyességére, tisztaságára utaltak. Korai példaként ismerjük 1540-ből az Odera menti Frankfurt magyarok által is sűrűn látogatott egyetemének előírását, amely szerint a három felső fakultáson (artes, philosophia, theologia) az évenként szokásos, legalább egy alkalommal megtartott nyilvános vitának, továbbá az egyetemi fokozatok (magister, baccalaureus, doctor) elnyerésére kitűzött disputának tételeit (theses) kinyomatták. Ez a rendelkezés belekerült az egyetem 1610-i statútumaiba is. Eszerint a rektor és a fakultások dékánjai feleltek a kinyomtatott tételek helyességéért, nehogy azok az igaz tanítással ellenkezőt (impium, absurdum, suspectum et puriori receptaeque ecclesiarum et scholarum doctrinae adversum) tartalmazzanak. A kinyomtatott tézisek tiszteletpéldányait pedig a questor adta át a professzoroknak, a diákok pedig pénzért vásárolták (studiosi... nummo uno atque altero redimant).³ A jezsuiták ingolstadt-i és dilingeni kollégiumának 1566-ból való *Instructio*ja szerint a német tartományfőnököknek volt a feladata, hogy a teológiai vizsgák téziseit felülvizsgálta, azok tudományos színvonalára és tanításbeli tisztaságára ügyeljen. Csak a legjobb eredményt elért hallgatókét volt szabad kinyomtatni. A nyomtatás költségeit jötevők vállalták (externi solvunt expensas preli), vagy a provinciális döntése alapján megjelenhetett a kollégium költségén (impensis collegii) is.⁴

Hazai vonatkozásban az első téziskiadványok a XVI. század utolsó két évtizedében a külföldi egyetemeken járt magyar diákok nyilvános vitáihoz, vizsgáihoz kapcsolódtak,⁵ a magyarországi nyomdáknak pedig a XVII. század derekán tűntek fel először.⁶

Heft 11.) Leipzig 1893. — Magyar vonatkozásban: ZOVÁNYI Jenő: *A főiskolai disputációk és szerzőik*. Protestáns Szemle 45 (1936) 12–16. — KELECSÉNYI Ákos: *Adalékok a nagyszombati egyetem barokk szellemiségéhez (1635–1665)*. Tézis-könyvek, promociós kiadványok. Különlenyomat a „Regnum” egyháztörténeti évkönyv 1944–46. évfolyamából. Bp. 1947.

² *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. I. vol. 1540–1556*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae 1965. 383–386., 440., 538.

³ *Die allgemeine Statuten der Universität Frankfurt a. O. 1510–1610*. Hgb. Paul REH. Breslau 1898. 53., 79. S.

⁴ *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. III. vol. 1557–1572*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae 1974. 103., 114.

⁵ A Régi Magyar Könyvtár III. részének adatai szerint e kezdeteket jelzik: Heidelberg 1585 (RMK III 741), Basel 1586 (RMK III 746), Strassbourg 1589 (RMK III 788), Frankfurt/O. 1592 (RMK III 822), Wittemberg 1594 (RMK III 844) vagy 1595 (RMK III 864), Padova 1595 (RMK III 860), Grác 1598 (Pázmány Péter tanársága alatt, vö. Magyar Könyvszemle 1978. 187–192, BORSA Gedeon).

⁶ SZABÓ Károly Régi Magyar Könyvtárában található adatok szerint a XVII. század középső harmadában, huszonnyolc esztendő alatt tizenöt magyarországi nyomdában kezdtek vizsgatételeket kiadni: Pozsony 1638 (RMK II 530), Trencsén 1639 (RMK II 545–546), Gyulafehérvár 1641 (RMK II 570–571), Lőcse 1642 (RMK II 594–595),

E ritka és hiányosan ismert kiadványtípus nyomtatására vonatkozó előírást a XVII. század folyamán nem ismerünk, az iskolai szabályzatok sem közöltek erre vonatkozó rendelkezést. Különösen jelentősnek látszik ezért az az irat, amelyben a jezsuiták ausztriai provinciájának főnöke, Franciscus Voglmayr 1703-ban, Thyrsus Gonzalez jezsuita egyetemes rendfőnök (generális) utasítására részletesen szabályozta a joghatósága alá tartozó egyetemek és akadémiák (Bécs, Grác, Nagyszombat, Kassa) vizsgáira, nyilvános disputáira készített téziskiadványok nyomtatásának rendjét. A levél, amely a nagyszombati egyetem és kollégium rektorának, Joannes Zungernek szólt, az Országos Levéltárban, az egykori Kamarai Levéltár jezsuita anyagában, a nagyszombati kollégium iratai között maradt meg.⁷ Szövege a következő:

[Külsőjén:] Reverendo P[at]ri in Chr[ist]o P[at]ri Joanni Zunger Soc[ieta]tis Jesu Collegii Rectori Tyrnaviae.

[Más kézzel:] A[dm]odum] R[everendi] P[atris] N[ostri] Generalis negotia Universit[at]is de Thesibus etc.

Reverende in Christo Pater
P[ax] C[hristi]

Admodum R[everendus] P[ater] Noster litteris 24. Martii 1703 datis desideravit statui tandem modum tot sumptuosus thesium emblematicis, libellis, et quae in grandes et summi pretii imagines, ac libros, per Provinciam istam excresecunt: mandavitque ideirò mihi ut maturam cum consultoribus meis consultationem instituerem, ac iuxta alias ea in re factas ordinationes diligenter discuterem, quid pensatis utrinque rationibus, conditionibus personar[um] etc. fieri posse, ac debere existimarem, et de omnibus accuratè ipsum edocerem, itaque facta matura deliberatione cum P[atribus] consultoribus meis de communi sensu nostro Sequentia Patri n[ost]ro proposui.

1mo Nulli Philosopho aut Theologo concedetur defensio in Emblemate, aut imagine cupro expressa, nisi ad minimum sit Equestris ordinis, vel Religiosus: et tunc non concedetur Cuprum quatuor regalia folia excedens: Comitibus autem et Baronibus, ac Ephebis Suar[um] Maiestatu[m] magnitudo cupri praescribi non potest: curen tamen Professores, ut modus servetur, et ad magnitudinem ante triginta aliquot annos consuetam reducatur.

2do Liceat Theologis et Philosophis absolutis defendere in libello continente unum tractatum Theologicum aut Philosophicum compendiatum sui Professoris adiunctis ordinariis Thesibus universae Theologiae aut Philosophiae, hic tamen libellus sit sine cupro nec excedat novem aut decem arcus cartae com[m]unis, nec formatum in octavo, revidendus à Praefecto studiorum aliisque à P[at]re Provinciali designandis. Theses in honorariis aut aliis disputationibus publicis in serico non distribuuntur nostris nisi P[at]ri Rectori, Praefecto Studiorum, et Praesidi.

3^{io} Libelli, quos Rhetores et Poëtae, aut condiscipuli offerre solent promotis in gradibus Theologicis et Philosophicis sint in octavo, nec duos arcus cartae communis excedant, sine frontispicio in cupro aut aliis imaginibus compactum non sit in Holoserico aut Athalico [!], sed vulgari Serico, et sic compacti non excedant numerum 24. Viennae et Graecii: Tyrnaviae et Cassoviae sufficiunt 12, reliqui compingantur in Carta Turcica aut colorata, numerus offerentium, quorum nomina imprimuntur, Viennae et Graecii non excedant 15. Tarnaviae et Cassoviae 12.

4. Ut numerus promovendorum ad gradus Philosophicos potissimum, ac etiam Theologicos, qui non sine ludibrio exerevit per admissionem plurium etiam non dignorum honore gradus, restringatur ad congruam moderationem, non admittantur ad gradum Baccalaureatus et Magisterium Philosophiae plures quàm 50 Viennae et Graecii Baccalaurei, et 30 Magistri: Tyrnaviae verò et Cassoviae Baccalaurei [!] 30, Magistri 24.

Várad 1647 (RMK II 680), Bártfa 1650 (RMK II 720), Brassó 1655 (RMK II 820–822), Eperjes 1656 (RMK II 848), Nagyszombat 1659 (RMK II 935), Sárospatak 1659 (RMK II 939), Debrecen 1662 (RMK II 982), Szeben 1663 (RMK II 1023–1026), Kassa 1664 (RMK II 1033), Zsolna 1665 (RMK II 1075). E kezdeteket a legtöbb nyomdában a század folyamán a vizsgakiadványok hosszú sora követte.

⁷ Jelzete: E 152. (Acta Jesuitica) Irreg. Coll. Tyrn. 10. t., 84. nr.

5. Catalogi in Theologicis et Philosophicis gradibus sint sine ulla imagine, aut alio quopiam cupro, sed sola nomina promovendorum typo impressa cum praemisso consueto titulo contineant more veteri.

6. Cum etiam per abusum ad defensiones publicas nimis multi, etiam minus proficientes admissi fuerint, non sine dedecore, non admittantur deinceps ad propugnandum totam Theologiam ultra sex, ad paruum actum 10 Viennae et Graecii, ad Philosophiam verò universam ut sum[m]u[m] 12 unà cum honorariis Viennae et Graecii, Tyrnaviae ad parvum actum 6., magnum 4.

7. Cum immoderatus excreverint sumptus, qui fiunt in promotionibus Baccalaureorum, et Magistrorum Philosophiae, pro suis debitum moderamen restringendis statuitur 1mo ut in Baccalaureatu Viennae non excedant expensae 70 florenos, in Magisterio verò 80 florenos, licet duplicia iura danda sint facultati et Cancellario Taxa et insuper binae collationes Academicæ apud Cancellarium et in domo Universitatis in gradu Magisterii. 2do in binis praesentationibus non expendantur ultra 100 fl[oreno]s. 3. in Chiriotheas [!] ut summum 200 fl[oreno]s, qui abundò sufficiunt, sed non pretiosè et non plures emantur, quam quae necessariae sunt ad distributionem in Auditorio praesentibus Academicis et honoratis spectatoribus: post actum autem nulli seu ex Academicis seu è nostris dentur, aut aliò mittantur. 4. Collationes tempore examinum omittantur paenitus, quod ne grave audiat duobus doctoribus saecularibus, his supra ordinarios seu florenos à Promotore dare solitos supradantur 6 vel 9 floreni: nostris autem à Promotore die examinis dentur in prandio duo fercula, uti dari solet, nostris examinаторibus iuratis in examine pro gradu ex septem verbis, in has tractationes non expendantur ultra 20 florenos. In Graecensi, Tyrnaviensi et Cassoviensi Academia servantur ea quae alias praescripta sunt circa collationes et tractationes. Ut haec moderatio accuratè observetur, superiores omni studio invigilent rationes à P[atribus] Promotoribus exigant, et severè examinent: moneantque eos de laesione Paupertatis, si contra praescriptum moderamen et expressam Superiorum voluntatem pro arbitrio suo sumptus faciant.

De moderamine hoc superioribus punctis statuto sic decrevit Admodum R[everendus] P[ater] Noster litteris 16 Junii anno 1703 ad me datis: ea, quae cum consultoribus suis R[everenti]a V[est]ra statuit observanda deinceps in Thesium Emblematicis, libellis, gradibus Academicis etc. Sic, ut ipse constituit, fieri omninò placet, proboque et rata habeo: planè omnia et singula: neque porrò desidero, quàm ut pari animo et conatu respondeant illi, quibus incumbet exsecutio, quae fortiter unà et efficaciter urgenda erit. Haec totidem verbis Pater noster: ad cuius mandatum adimplendum non dubito R[everenti]am V[est]ram omne studium impensuram, praemonendo de eodem P[atres] Professores suos Academicos, eosque efficaciter adstringendo ad executionem. Haec ordinatio inscribenda et libro ordinationum perpetuorum P[atrum] Generalium. Me S[acris] R[everenti]ae V[est]rae Sacrificiis demisse commendo. Viennae 24 Octobris 1703.

R[everenti]ae V[est]rae
Servus in Christo
Franciscus Voglmayr
m[anu] p[ro]prio]

Az itt közölt levél bevezetőből, a rendelkezéseket taglaló hét pontból és záradékból áll. A bevezetőben és a záradékban Franciscus Voglmayr provinciális hivatkozik az egyetemes rendfőnöknék Rómából 1703. március 24-én kelt utasítására és az 1703. június 16-án kelt jóváhagyására. Thyrus Gonzalez generális válaszáinak fogalmazványát az egyetemes rendfőnökök levelezési könyveiből ismerjük. A március 24-én kelt levélben különféle ügyekben kérte a tartományfőnök intézkedését. Ezeket az ügyeket a rendi szokásoknak megfelelően a rendtagok által meghatározott időközökben Rómába küldött kötelező információs leveleiből gyűjtötték össze. A rendtagok közléseinek hiányossága, bizonytalansága és túlzásai miatt a generális a legtöbb kérdésben a döntést a tartományfőnökre bízta. A pontokba foglalt ügyek között a hatodik helyen olvasható a margón „de emblematicis” címmel jelölt tárgy. A generális véleménye szerint igazat kell azok megjegyzéseinek adni, akik a provincia szegénységében nemcsak lelki gyarapodást, de hátrányt is látnak. Ezért szükséges, hogy a nagyon drága, költséges téziskiadványok (emblémák, képek, könyvek) divatjának gátat vessenek. A provinciális a tanácsosaival

egyetértésben tegyen javaslatot ezeknek szabályozására, és tegyen erről részletes jelentést a generálisnak, aki ennek nyomán fog az ügyről dönten⁸.

R[everenti]ae V[est]rae etiam deinceps singularibus commendo, rationem haberi, ut iis idiomaticis satisfactos habeamus, qui causas vastissimae istius Provinciae regionibus necessaria sunt incredibili animarum incremento, satis et detrimento, ubi de eiusmodi operariorum idonea strenuaque manu provisum non erit. Denique meriti desideratur statuendus tandem modus tot sumptuosius thesiorum Emblematicis libellis, quae grande et summi pretii imagines ac libros per Provinciam istam excrescunt. Quare sequi naturam a P[at]ernitat[e] Vestra cum suis consultoribus institui, ac iuxta alias ea in re factas ordinationes, diligenter discuti, quid perfatis utrinque rationibus, conditionibus personarum fieri posse ac debere existiment, me autem R[everenti]a V[est]ra de omnibus accurate edoceat, ut meam quoque sententiam eo super negotio aperiam.

A bevezető után a provinciális levele hét pontban sorolja fel a vizsgákra vonatkozó rendelkezéseket. Ezeknek egy része vonatkozik csak a nyomtatott kiadványokra, mások a vizsgák egyéb körülményeit, az oda bocsáthatók létszámát, a díjakat, az ünnepi lakomák költségeit, mértékét szabályozzák. A nyomtatványoknak az 1–3. és az 5. pontban többféle típusát sorolja fel. Az első és a legköltségesebb a filozófiai vagy teológiai kurzusok vitáira készített nagy alakú embléma, rézmetszésű képpel kinyomtatott tézislap (defensio in emblemata, aut imagine cupro expressa). Ez a rendelkezés szerint negyegyemáshoz illesztett regálívnél nagyobb nem lehet. Ilyent csak a nemesi vagy annál nagyobb rangú családból származó hallgatók és a szerzetes növendékek számára lehet készíttetni. Az utóbbiaknak nyilván azért, mivel a költségeket a szerzet könnyebben vállalhatta. A grófok, bárók vagy a királyi családból származó ifjak számára a rézmetszet nagyságát nem lehetett ugyan megszabni, a tanároknak mégis ügyelniük kellett arra, hogy a szokásoknak megfelelően a három évtizeddel korábban előírt mértéket megtartsák.

Az irat a 2–3. pontban a libellusnak, a könyv formában kiadott téziseknek két fajtáját említi. Az első önálló kiadvány, amelyben a teológiai vagy filozófiai kurzus befejező vizsgájára a professzor a tananyag egy részét összefoglalja (unum tractatum theologicum aut philosophicum compendiatum sui professoris adiunctis ordinariis thesibus) hozzá csatolva a tananyag egész területét áttekintő vizsgatételeket. Ebben nem lehet rézmetszetű kép, terjedelme és nagysága pedig nem lehet nagyobb nyolcadrétnél és kilenc–tíz közönséges ívnél. Tartalmát a tanulmányi felügyelőnek vagy a tartományfőnöktől kijelölt más valakinek kell felülvizsgálnia. Selyembe kötött tiszteletpéldányt a jezsuita professzorok közül csak a rektor, a tanulmányi felügyelő és a vita elnöke (praeses) kaphat.

A libellus másik fajtáját a gimnázium évfolyamait hallgató rhétorok és poéták, vagy pedig az akadémiai évfolyamtársak bocsáthatnak ki a teológiai és filozófiai kurzus vizsgázói tiszteletére. Az ezekben levő szövegeknek, verseknek vagy dolgozatoknak szerzői tehát a kibocsátók. A könyvecske a nyolcadréti nagyságot és a két ív terjedelmet nem haladhatja meg, és nem díszítheti rézmetszetű kép. A kötése nem lehet brokát vagy atlasz, csupán közönséges selyem; és az így bekötött példányok száma Bécsben és Grácban 24, Nagyszombatban és Kassán 12 lehet. A többi példányt török mintás vagy színes

⁸Thyrus GONZALEZ 1687–1705 között állott a jezsuita rend élén. Franciscus VOGLMAYR (VOGLMEYER) 1702–1705 között másodszor viselte az ausztriai provincia tartományfőnöki tisztét. Vö. PRACHTLER, G. M. *Ratio studiorum et institutiones scholasticae S. J. Rom. I. (1541–1599)*. Berlin 1887. (Monumenta Germaniae Paedagogica II.) XII., XVII. S. — Gonzalez generális 1703. március 24-én kelt utasításának fogalmazványa a római levéltárban (Archivum Romanum Societatis Jesu) található; jelzete: Austr. 10. Epistolae Generalium 1695–1705. 650. A vonatkozó rész a következő: Valde laudo et

papírba kell kötni, de ezeknek száma is Bécsben és Grácban 15, Nagyszombatban és Kassán 12 lehet.

A vizsgai nyomtatványok negyedik fajtája a *Catalogus*; ez feltehetően azt a néhány lapos nyomtatványt jelentette, amelyet egy már korábban kinyomtatott könyv elé ragasztottak. Ez a vizsgatételeken kívül a vizsgázók nevét (*sola nomina promovendorum*) és a könyvnek a címét (*cum praemisso consueto titulo*) tartalmazhatta. Ilyen a filozófiai vagy teológiai fokozatra pályázók vizsgájára készülhetett, és nem lehetett benne rézmetszetű kép. Nyilván, a vizsgakiadványok közül ez volt a legegyszerűbb, és ilyen nyomtatványt azok számára készítettek, akiknek a költségesebb saját kiadványra nem tellett.

A rendelkezések 4. és 6. pontja a filozófiai és teológiai vizsgákra és az ünnepélyes nyilvános vitákra bocsáthatók számát (*numerus promovendorum*) írja elő. Ezzel, a létszámot korlátozó szabállyal meg akarták akadályozni, hogy a készületlen jelöltek visszaélése miatt a vizsgázók és a nyilvános disputák nevétségessé váljanak. Eszerint a borostyánkoszorús fokozatot Bécsben és Grácban egy-egy alkalommal legfeljebb 50, Nagyszombatban és Kassán 30, a filozófia magisztere fokozatot Bécsben és Grácban 30, Nagyszombatban és Kassán 24 hallgató pályázhatta meg. Ünnepélyes, az egész tanulmányát áttekintő nyilvános vitára teológiából (*ad propugnandum totam theologiam*) Bécsben és Grácban egyszerre 6, filozófiából (*ad philosophiam universam*) 12, Nagyszombatban mindkettőből 4–4 hallgatót lehetett bocsátani. A teológiai vagy filozófiai tananyag egy-egy részletét felölölő kisebb vitára (*actus parvus*) pedig Bécsben és Grácban 10, Nagyszombatban 6 hallgató volt bocsátható.

A 7. pont a vizsgákért fizetendő, a kancellárnak vagy a tanári karnak járó taksát, továbbá a vizsgákkal kapcsolatos, szokásos lakomák (*collationes, tractationes*) költségeit, módját szabályozza. Erre itt részletesen nem térhetünk ki. Szempontunkból érdekes a *chiroteca*-ra való utalás, amely a vizsgai nyomtatványok kötését jelentheti. Ennek ára nem haladhatja meg a 200 forintot, ami bőségesen elegendő (*qui abundò sufficiunt*), valóban nagy összeg és feltételezésünk szerint az összes egyszerre kinyomtatott különféle tézis-kiadvány kötésére szolgálhatott. A bekötött nyomtatványokból nem volt szabad többet vagy drágábbat készíttetni, mint amit a díszteremben (*auditorium*) a jelenlévő hallgatóknak és a meghívott vendégeknek kiosztottak; a vizsga után pedig már senki sem kaphatott belőle (*nulli ex Academicis seu e nostris dentur*) és máshová sem lehetett belőlük küldeni.⁹

Végül a levél befejezésében Voglmayr provinciális idézi a generális 1703. március 24-én kelt jóváhagyását, majd felszólítja a nagyszombati rektort a rendelet végrehajtására.¹⁰

Az itt bemutatott irat tanúsága szerint a XVII. század végére Nagyszombatban és Kassán az egyetemi, akadémiai vizsgákkal, nyilvános vitákkal kapcsolatos kiadványok rendszeressé váltak. A tézisnyomtatványok azonban viszonylag kis példányszámban jelenhettek meg, és ezért feltehetően jelentős részük elveszett. Általában elmondhatjuk, hogy ennek a kiadványtípusnak felkutatása során nem felejtkezhetünk meg a levéltári forrásokról, egykorú iskolai iratokról, naplókról, számadásokról sem; ezekben nyomtatásra, elveszett kiadványokra vonatkozó megjegyzések, adatok rejtőznek. Bizonyítékkul csupán a nagyszombati egyetem egykorú naplójának első, Dobronoki György rektor által vezetett részére utalhatunk, ahol az 1636. február 1. és 1639. május 30. közötti időszakból, vagyis a nagyszombati egyetem első tanéveiből más egyéb nyomtatványok

⁹ A *chiroteca* eredeti jelentése: kesztyű; másodlagosan: tok, borító, kötés.

¹⁰ Gonzalez generális 1703. június 16-án kelt jóváhagyásának szövege: Germ. 10, 670. p. A szöveget a provinciális teljes egészében idézte levelének záradékában.

adatai mellett nyolc tézisfüzetről, a borostyánkoszorúsok egy Catalogusáról és egy tanrendről találhatunk feljegyzést. Valamennyi pozsonyi nyomtatvány volt és példányát ma egyiknek sem ismerjük.¹¹

HOLL BÉLA

Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek). Kovachich Márton György 1808-ban írt nyomdászattörténeti művében a hazai nyomtatványaink címlapjain szereplő impresszumok óvatos kezelését ajánlja. Szerinte különösen a 18. századból származók okozhatnak zavart bibliográfiákban és nyomdászattörténetekben. A nyomdászok ugyanis tudatos csalásból, tartalmi okok miatt, a hatóságok megtévesztésére gyakran tüntettek fel a valóságnak meg nem felelő adatokat. A nyomdahely és a megjelenési év elhagyása mellett gyakori a hamis és koholt városnév, vagy az eladás, és nem a nyomtatás helyét megnevező. Az évszám is lehet megtévesztő: sokszor egy új címlap későbbi dátumával tették kelendőbbé a raktáron álló készletet.

Hamis egy könyv nyomdahelye, ha nem azt a várost jelöli meg impresszumában, ahol az valóban készült. Koholt, ha nem létező várost, vagy olyant jelöl meg, amelyben a könyv nem készülhetett.¹

* * *

A 16–17. századi magyarországi nyomtatványok alapos bibliográfiai feltárása során a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*-kötetek munkatársai az impresszumadatok hiányainak pótlását és a hamis vagy koholt adatok helyesbítését elsősorban az egyes nyomdák betűtípusainak és nyomdai díszinek a repertóriumával történő összevetés segítségével végzik. Némely esetben e munkálatok már a 18. századba is belenyúlhatnak. Így pl. Pavercsik Ilona megállapította, hogy néhány lőcsei impresszummal megjelent nyomtatvány nem a lőcsei műhely terméke.²

18. századi kutatásaim során először a cenzúráiratok közt találkoztam e problémával. A szakirodalom csak keveset, és elszórtan foglalkozott eddig e kérdéssel. Hol is nyomtathatták valójában a cenzúra által nem engedélyezett, sőt gyakran egyenesen tiltott protestáns könyveket? Ezek egy csoportja többnyire külföldi városneveket (Frankfurt, Jéna, Augsburg, Nürnberg, Lipcse stb.) nevez meg impresszumában, vagy egyszerűen elhagyja a nyomdahely megnevezését, esetleg — nagyon ritkán — Lőcse kerül a címlapra. A kritikus, s általunk vizsgált időszak az 1720-as évek végétől II. József türelmi rendeletéig tartott.

Túl valószínűtlen az, hogy a néha meglehetősen terjedelmes köteteket oly gyakran nyomtatták ki messze városokban. És eddig e kiadások külföldön történtéről egyáltalán nincs adatunk. A szállítási költségek mellett az országba való behozatalnál az elkobzás veszélye is nagy lett volna. Gyanúnkat fokozta, hogy a szóban forgó nyomtatványokon csak a legritkább esetben van feltüntetve a nyomdász.

¹¹ HOLL Béla: *Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged) 1983. (Megjelenés alatt.)

¹ KOVACHICH Márton György: *Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum, aut hodie florentium*. 1808. Kézirat. OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 91., 106 és 107. Az idézett helyek: Fol. Lat. 106. f. 31. és Fol. Lat. 107. A *De fontibus errorum in historia typographiarum* c. fejezet. Vö. *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei*. MKSz 1982, 36–39.

² PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században I.* Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1979. Bp. 1981. 353–408. Az idézett hely: 405.

Jelen vizsgálódásaink során a nyomdászt fel nem tüntető, külföldi impresszumot viselő 18. századi magyarországi nyomtatványok adatait hamisaknak feltételezzük. E feltételezés — és a munka közben szerzett tapasztalatok — miatt a betűtípus-kutatás, a betűk és a díszek összevetése csak segédeszköz lehetett munkánkban: természetesen végül a döntő szót kimondó eszköz.

Először levéltári iratok, magánlevelek adataira támaszkodva összeállítottuk a nyomtatványoknak azt a körét, amelyet bevontunk kutatásunkba. Néhány evangélikus könyvkiadó szinte erre a területre specializálta magát. Nemcsak magyar nyelvű kötetekről van szó, hanem ugyanolyan mértékben szlovákokról is. Sőt arra is van adat, hogy Magyarországon nyomtatott német nyelvű kötet címlapján németországi (!) városnév szerepel. A kiadványok többsége a pietista kegyességi irodalom terméke.

Kutatásainkat a továbbiakban a magyar nyelvű kiadványokra korlátoztuk. A levéltári iratokat, egykorú feljegyzéseket, valamint kikövetkeztetett adatainkat ezek után szembesítettük a fennmaradt és általunk hozzáférhető nyomtatványokkal. Munkánk során sokszor tapasztaltuk, hogy a nyomdász azt a betűtípus-készletét, amellyel e többnyire tiltott könyveket nyomtatta, az általa készített, más egykorú nyomtatványokban nem nagyon használta. Nemcsak azért nem találtuk meg a keresett készletet, mert a titokban nyomtatott könyv évszáma is hamis. Tudatosan tehette ezt a nyomdász, még az is elképzelhető, hogy „kölesónadta” vagy csak egyszerűen elkülönítette azt.

A gyanúsított kötetek különböző rendezések, pl. a feltüntetett kiadó személye, műfaj, a hamisnak feltételezett nyomdahelyek, vagy az ajánlásban szereplő személyek szerinti, továbbá a könyvdíszek és betűtípusok összehasonlításakor, a kötetekben szereplő, névvel is ellátott, itthon készült metszetek, valamint a papírok vízjegyeinek segítségével külön kis csoportok alakultak ki, s e kis csoportok tényleges megjelenési helyét és idejét függetlenítettük a köteteken található adatoktól. Próbálkoztunk helyesírási és szedési sajátosságok bevonásával is, eredménytelenül. A nyomtatási idő terminus ante quem-jének megállapításánál datált tulajdonosbejegyzés vagy kötés segített gyakran bennünket.

Ezen a ponton néha segítség, máskor hátrány volt, hogy egy-egy mű nem azonos készlettel, sőt esetleg nem is azonos műhelyben készült. Gyakori jelenség, hogy az előjáró beszéd vagy a toldalék láthatóan más nyomda terméke. E nyomtatványok közül csak nagyon kevés maradt fenn. Így reálisnak látszott annak eldöntése, hogy minden fennmaradt példány esetében azonos-e a helyzet. Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy az azonos impresszumú nyomtatványok sem mindig egyazon bibliográfiai egység példányai, esetleg variánsai, hanem teljes egészükben új szedések. Némely lapon az újraszedés ténye csak nehezen dönthető el: azonos nyomda, azonos készlettel, esetleg egymáshoz közeli időben bocsátotta ki kétszer a szóban forgó művet.

Vajon csak a kelendőség a magyarázata az újranomásznak, vagy egyéb okok is húzódnak mögötte? Pl. az alább tárgyalandó *Új zengedező mennyei kar* c. énekeskönyv a hozzátartozó Zsoltárokkal és egyéb toldalékokkal együtt 1656 tizenkettedrét lapot tesz ki. Ha az egészet egy helyen és egyszerre nyomtatták, nagy mennyiségű drága papírra volt szükség viszonylag kis példányszám előállításához is. Ugyanakkor maga a kiadás és főleg a terjesztés néhol az elkobzás veszélyével járt. Tehát az új kiadást, mely többletköltséggént „csak” az újraszedés munkadíját jelentette, a kelendőség mellett a nagy terjedelmű kötet papír- és költségigényessége, valamint az elkobzástól való félelem is indokolta.

Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy ezen vallási, kegyességi kötetek megjelenetései mögött nemcsak a nyomdász vállalkozó kedve, üzleti érdeke húzódik. A sanyargatott evangélikus egyház létérdeke azt követelte, hogy a nyugat- és észak-magyarországi egyházközségek hívei kezébe elegendő mennyiségű Bibliát, katekizmust, ima- és énekes-

könyvet tudjon adni. A vallásügyet szabályozó Carolina resolutio értelmében ugyanis az ország nyugati és északi peremvidékének tizenegy vármegyéjében a nagyobb városokon kívül a protestánsok csak két-két ún. artikuláris helyen tarthattak lelkészt, sőt nyilvános vallásgyakorlatot is csak ezeken a helyeken engedélyeztek. A rendelet szövegében szerepel, hogy családi körben, magángyakorlatként, vallásos szövegeket másutt is olvashatnak (3. §). Kelet és dél felé haladva a megszorítások nem voltak ilyen szigorúak. Mindezt azért kellett hangsúlyoznunk, mert a vallásgyakorlathoz szükséges könyveket nem általában tiltották a hatóságok, hanem csak itt-ott, egy-egy túlbuzgó cenzor, revizor és püspök a saját területén. Felterjesztéseikre az országos hatóságok nem az általuk kívánt hangnemből és intézkedésekkel válaszoltak. Szakirodalmunk erre nem figyelt eddig kellően, csak a kivételes, kirívó esetekből általánosított.

Ezek után felmerül a kérdés: ha a helyzet ténylegesen így áll, miért nem nevezték meg nyomdászaink magukat e kiadványaikon. Van rá példa, hogy megtették ezt is. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy nyomdászaink fő megrendelője ebben az időben az érintett területen a katolikus egyház volt. Győrött Streibig pl. nyomtatványain sokáig püspöki könyvnyomtatónak nevezte magát. A püspököktől és a katolikus hatóságoktól függő nyomdász-vállalkozókat — megítélésünk szerint — a ténylegesen, de legalább a megrendeléseken keresztül függőség kényszerítette elsősorban arra, hogy csak titokban nyomtassanak protestánsok számára. Nem katolikus szolgálatban álló nyomda létesítéséhez a hatóságok természetesen nem adtak volna engedélyt. Így alakulhatott ki az a helyzet, amivel találkozunk. A nyomdászok hamis impresszumokkal adtak ki protestáns könyveket: s bár egy-egy cenzor feltételezi a valós nyomdahelyet, sőt néha alsóbb szinten bizonyítékokat is gyűjtöttek, a felsőbb hatóságok az ügyek alapos kivizsgálásában — mai ismereteink szerint — egyszer sem jutottak el odáig, hogy a nyomdász megbüntetésére sor került volna.

Az alábbiakban csak a magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek történetében új korszakot nyitó *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvvel,³ annak bővült változataival, továbbá az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv kiadásával foglalkozunk.⁴ A vizsgálatunkba bevont példányok lelőhelyét leírásunkban mindig feltüntetjük.⁵ Ugyanígy megemlítjük a szokásosan az énekeskönyvhöz kötött, és a leírt példányban is szereplő kolligátum-tagokat. Ezek gyakran segítenek bennünket a valós nyomdahely meghatározásában.

* * *

*A vizsgálatba bevont kiadások leírása*⁶

³ Vö. SÓLYOM Jenő: *A két Ács Mihály életrajzához*. ItK 1963, 55.

⁴ Mellőzzük az alábbi evangélikus énekeskönyvek vizsgálatát: SARTORIUS János: *Magyar lelki óra*. Wittenberg, 1730, J. Hake. Ez esetben az impresszum adatai a valóságnak megfelelőek. — *Halott temetéskorra való énekek* ... Norimbergában, 1734. Valójában Győrött látott napvilágot. A szakirodalom (néhol ingadozó) álláspontja szerint a *Zengedező mennyei kar* összeállítója id. Ács Mihály, bővítői: PERLAKY József és/vagy SARTORIUS János. Az *Új zengedező mennyei kar* összeállítója TORKOS József.

⁵ Az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Csoportja által végzett és végzetett adatgyűjtés alapján a felsorolt kiadások az alábbi, csak részben ellenőrzött példányszámban maradtak fenn: 1:1 — 2:1 — 3:5 — 2 vagy 3:(8) — 4:1(+8) — 5:1(+1) — 6:1 — 7:1 — 8:1(+1) — 10:1(+2) — 11:2(+1) — 12:1 — 13:0 — 14a:2 — 14b:2 — 15:2 — 16:1 — 15 vagy 16:(1) — 18:1(+1) — 19:1 — 20:3(+4) — 21:1 — 22:2 — 21 vagy 22:(3) — 23:2(+7) — 24:2(+2) — 25:1(+10) — 26:1 — 27:1 — 28:1 — 31:1. A 9., 29. és 30. tételekre az OSZK adatgyűjtése nem terjed ki. (Elöl leírásuk sorszáma, a kettőspont után a kézbe vett, zárójelben az általunk még nem látott példányok száma áll.)

⁶ Csak a példányból ismert adatokat írjuk le. Kivételt a 17. számon leírt tétel esetében tettünk.

A leírás a nyomtatványokon található impresszumadatokat tünteti fel. Mindegyik kiadás tizenkettedrét.

A Zengedező mennyei kar ismert kiadásai

1. Zöngedező mennyei kar, az az németből magyarra fordított szép isteni ditsireteket és háláadó énekeket, más magyarul szerzettetett kegyes énekekkel edgyütt magában foglaló könyvetske.
(2), 191, (9) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1589a. A címlevél csonka. Lehetséges, hogy a teljes címlap tartalmazta a megjelenési évet. A jelzett évszám a kötet végén található. Lőcsén, (1692. márc. 28. után.)
2. Ua. Lőtsén, 1696.
(2), 206, (8) 1.
Lelőhely: Budapest, MTA Könyvtára, RM. 8r. 73 (2). Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1696. (RMK I 1489.) c. művéhez kötve. A példány legyeződíszes kötésén: R. F. 1700.
3. Ua. Lőtsén, 1696.
264, (10) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1490. 3 példányban. Egyik példány Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1716. című művéhez kötve.
4. Ua. (A cím kezdő szava itt és a továbbiakban: Zengedező alakban szerepel.) Lőtsén, 1703.
(2), 206, (8) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1673.
5. Ua. Lőtsén, 1706.
(2), 153 (helyesen: 154), (8) 1
Lelőhely: OSZK, RMK I 1714a. Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1706. (RMK I 1714.) című műve elé kötve.
6. Ua. Lőtsén, 1726.
262, (12) 1.
Lelőhely: OSZK, 323. 573.
Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1726. című művéhez kötve.
7. Ua. Lőtsén, 1748.
+ Függelék: A mi Urunk Jésus Kristusnak ki-szenvedésének históriája Jeremias próféta-nak siralmival és imádságával és Jerusalemben veszedelmének históriájával
240, (10), 48 1.
Lelőhely: OSZK, 323. 575.
Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1748. című művéhez kötve. A példány címlapjára egykorú kéz a cím utánra írta: Áts Mihály által.
8. Ua. Külön címlap nélkül. Pozsonyban, 1781, Landerer.
261, (7) 1.
Lelőhely: OSZK, 290. 231.
Ács Mihály: Arany lánc c. műve után, folytatólagos ívjelzettel.
Lapszámozás önállóan.
Hozzákötve A mi Urunk Jésus Krisztus ki-szenvedésének históriája ...
9. Ua. Külön címlap nélkül. Pozsonyban és Pesten, 1812, Landerer örökösei.
261, (7) 1.
Lelőhely: OSZK, Mor. 1462 h.
Előtte és utána, mint a fentebbi tételnél.

Lényegesen bővített változatok:

10. Zengedező mennyei kar, az az németből magyarra fordított és más magyarul szerzettetett isteni ditséreteket és lelki énekeket magában foglaló könyv, mely több mint száz énekekkel meg-bővítetvén, a Kristus szenvedésének históriájával, Jeremias siralmival és Jerusálem veszedelmének le irattatásával együtt ki bocsátatott.
(26), 432, (18), 58 l.
Lelőhely: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ad 3145(2). Ács Mihály: Arany lánc ... Jéna 1734. című művéhez kötve. Az énekek mutatója után egy háromleveses füzetten: „Az halálnak egy testi bátorságban élő emberrel szent irás szerént való beszélgetése”.
11. Ua.
(2), 360, (10), 47 l.
Lelőhely: OSZK, 318. 296.
Ács Mihály: Arany lánc ... Jéna 1747. című művéhez kötve. A fentebbi kiadásban külön ívjelzettel szereplő beszélgetés itt a kötet végén, tehát Jerusálem veszedelmének leírása után szerepel.
12. Ua.
(2), 354, (8) l.
Lelőhely: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, 10. 629(2). Ács Mihály: Arany lánc ... Augsburg 1760. című művéhez kötve.
13. Ua.
(2), 352, (12) l.
Lelőhely: Schulek Tibor gyűjteményében. Ács Mihály: Arany lánc ... Wittenberg 1780. c. művéhez kötve.
- „Augustában nyom-tattatott 1735. Eszt. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Augustában nyom-tattatott 1747. Eszten-dőbe. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Augustában nyom-tattatott 1760. Eszten-dőben. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Wittebergában 1780. Eszt. Találtatik Sopronban Schrabz G. Mihály Compact.”
- Az Űj zengedező mennyei kar ismert kiadásai
- 14a. a. Uj zengedező mennyei kar, az-az régi és ujonnan szerzettetett, válogatott, isteni ditséreteket és lelki énekeket magában foglaló, szép rendbe vétetett Gradual, mely az Istennek ditséretire, az hiveknek serkentésekre és vigasztalásokra, egynéhány imádságokkal együtt kibocsátatott. (12), 994, (24) l.
b. Hozzákötvén külön, de eltérő ívjelzettel: Ahítatos imádságok. 28. l.
c. Hozzákötvén külön címlappal és ívjelzettel: Szent Dávid királynak és prófétának százötven 'soltári ... magyar versekre fordítottak 's rendeltettek Szentzi Molnár Albert által. Frankofurtumban 1743. (4), 420, (8) l.
d. Hozzákötvén külön ívjelzettel:
A mi Urunk Jéhus Kristus' kén-szenvedésének históriája, Jeremiás prófétának siralmival és imádságával, és Jerusálem' veszedelmének históriájával. 48 l.
Lelőhely: Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtára, NN 150. A példányból hiányzik a címlap utáni levél. Valószínű ajánlást tartalmazott. Díszcímlappal.
- 14b. Ua. Eltérő címlapszedéssel és impresszummal.
Lelőhely: Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, R 1026.
A példány díszcímlapja azonos a fentebbiével.
- „Frankofurtumban, M. DCC. XLIII. Találtatik Győrött Müller Jakab-nál.”
- „Frankofurtumban, M. DCC. XLIII. Találtatik Kőszegen Ludvig János-nál.”

15. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 321.419.⁷
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, Ludwig János költségével, 1750. Esztendőben.”
A példány színes pergamenkötésén: 1751. Diszcímlapja azonos a fentebbivel.
16. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.579.
A Zsoltárok impresszuma: Frankofurtumban, 1743. Az Új zengedező ... címlapjára a nyomtatással egykorúnak látszó kéz írásával: Jos. Torkos.
17. Ua.
Az adatot Schulek Tibor nyilvántartásából vettük át. A ma általunk meg nem talált példány egykori lelőhelye: Sopron, Theológiai Ifjúsági Kör Könyvtára, F 314.
18. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.582.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtomban, 1760.”
19. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
Lelőhely: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, K 8901.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, 1765.”
20. Ua, de a kolligátum-tagok sorrendje más.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 319.852.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtomban, 1772.” A kolligátum-tagok sorrendje a 14. számnál felvett tétel jelölése szerint: a-b-d-c. Az OSZK másodpéldánya esetében: a (előljáró beszéde) - b-a-d-c. Az utóbbi példány jelzete: 323.585.
21. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje ismét a 14. tétel alattiival egyezik.
Lelőhely: OSZK, 323.588.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtában, 1772.”
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
22. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
A fentebbitől eltérő szedéssel.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.591.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, 1772.”
23. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 407, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.596.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban, Landerer Mihály költségével.”
24. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 311.109.
A Zsoltárok impresszuma: „Sopronban, 1783.”
Az OSZK másodpéldánya: Lit. 788ul. Itt a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-b-d.
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Kőszeghi Compactornál. 1750.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Kőszeghi Compactornál. 1750.”
- „Frankofurtumban, 1758. Találtatik Kelemen Márton Pápai Compactornál.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Maradékinál Kőszegen 1760.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Maradékinál Kőszegen 1767.”
- „Frankofurtumban, 1768. Esztendőben.”
- „Frankofurtumban, 1770. Esztendőben.”
- „Frankofurtumban, 1770 Esztendőben.”
- „Sopronban nyomtatt. Sziesz József János által 1783.”

⁷ A példány a része után kötve külön ívjellel: Égi háborukor mondandó énekek.

25. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.766.
A Zsoltárok impresszuma: „Sopronban, 1784.”
A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
26. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-b-d.
12, 1014, (24), 48, 28, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 319.787.
A Zsoltárok impresszuma: „Debreczenben, 1784.”
27. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-d-c.
12, 1014, (24), 72, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: Martin, Matica Slovenská, MHC 1121.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Kassán, Landerer ... 1791.”
28. Ua, csak címlapxeroxot láttam.
Lelőhely: Szentcs, Horváth Mihály Gimnázium, 3752. I. 195.
29. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-c.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.599.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, ... Landerer ... 1804.” A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
Az Áhitatos imádságoknak nincs önálló ív-jelzete.
30. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-d.
12, 1014, (24), (4), 409, (7), 72 l.
Lelőhely: Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 3086. Az előzőkhöz képest új tördelés: a régi néhány lapalji sora mindig a következő lapra került át.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel, 1815.”
A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
A d-vel jelzett kolligátum-tag önálló címlappal szerepel. Impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel és költségével.”
31. Az Ur Jézus Nevébe. Régi és új zengedező mennyei kar veleje. Ki botsáttatott a megbővített Győri L. M. kis Katechismusa mellé ...
Lelőhely: OSZK, Mor. 1233d (2).
Ács Mihály: Arany lántz veleje ... (H. n. 1752.) című művéhez kötve.
- „Sopronban nyomtatt. Sziesz József János által, 1784.”
- „Frankofurtumban, 1784. Esztendőben.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1792.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1800.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1805.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel és költségével.”
- „Jénában, M.DCC.LI.”

Adatok a fenti kötetek kiadásairól

A zengedező mennyei kar korai kiadásai Lőcsén készültek. De már itt nehézséget okoz, hogy az énekek bővülési folyamata néhol ellentmond az impresszumokban szereplő évrrendnek. Az ABC-be rendezett tartalomjegyzék alapján a bővülési folyamat⁸:

⁸ A tartalomjegyzékek alapján dolgoztunk. Az alapkiadáshoz (I. sz.) képest új énekeket kezdőszavakkal jelöljük. A zárójelbe tett énekek a sorrendben következő kiadásban nem szerepelnek.

1692. után (1. sz.)

1696. (2. sz.) = 1703. (4. sz.) 1706. (5. sz.)

A : 8 A : 9 A próféták
 B : 4 B : 5 Bűnös ember
 C : 2 C : 2
 D : 5 D : 5
 E : 7 E : 8 Ez a szomorúságnak
 G : 1 G : 1
 H : 5 H : 6 Hogy Ádám kiüzeték
 J : 12 J : 13 Igen megvigasztalál
 K : 3 K : 3
 L : 1 L : 1
 M : 18 M : 18
 N : 3 N : 3
 O : 10 O : 12 Oh mérhetetlen
 Oh ki kiált
 R : 1 R : 1
 S : 16 S : 16
 T : 3 T : 3
 U : 5 U : 5
 V : 1 V : 1

1696. (3. sz.)

A : 10 A próféták
 Amaz kedves idő
 B : 6 Bűnös ember
 Bibliában mondja
 C : 2
 D : 5
 E : 8 Ez a szomorúságnak
 G : 1
 H : 6
 J : 10 Igen megvigasztalál
 Jer haljunk meg
 Jézust magamnak
 Immár Ádám hogy
 Isten áldásának háza
 Istenem neked meg.
 Isten megmutatá
 Istennek szent Fia
 K : 4 Ki csak Istenre dologát
 L : 4 Látod miképp jára
 Lölköm kit elvesztettél
 M : 20 Mi Atyánk ki vagy
 Minden órát gondold
 N : 3
 O : 14 Oh mérhetetlen
 Oh ki kiált
 Örülj szívem
 Oh te mindenható
 R : 1
 S : 17 Szívemet hozzád
 T : 4 Téged igazán s valóban
 U : 5
 V : 1

A : 9 (+ 1 A Krisztusnak)
 B : 5 A K betű alatt
 D : 5
 E : 8
 G : 1
 H : 6
 J : 13 (+ 1 Jézus hogy ki)
 K : 5 (2 a C alól)
 L : 1
 M : 18 (+ 1 Minden mi szenvedés)
 N : 3
 O : 12
 R : 1
 S : 16
 T : 3
 U : 5
 V : 1

A 2. számon leírt kiadás ismerete nélkül feltételeztük már, hogy az 1703-ban kiadott énekeskönyv korábbi, mint a 3. számon leírt 1696. évet viselő. Ugyanis a bővítési folyamat alapján lehetetlennek tartottuk, hogy az 1703. évi kiadás toldaléka (187–203. l.) ugyanúgy a toldalékban és azonos tartalommal szerepeljen egy korábbi kiadásban (3. számon leírt 1696. évi kiadás: 243–260. l.), miközben az utóbbi, tehát a korábbi kiadás

ÚJ ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR,

Az-az

Régi és újonnan fereztetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétetett

GRADUÁL,

Melby

Az Istennek ditséretire, az Hivék-
nek ferkenítésére, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-botsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

Találtatik Ludwig János Köfzégghi
Compactornál. 1750.

ÚJ ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR,

Az-az

Régi és újonnan fereztetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétetett

GRADUÁL,

Me Ny Jos. Jorkos.

Az Istennek ditséretire, az Hivék-
nek ferkenítésére, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-botsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

Találtatik Ludwig János Köfzégghi
Compactornál. 1750.

UT ZENGEDEZŐ MENNYESI KAR,

Az az:

Régi és újonnan szerzetett,
válogatott, Isteni Dicséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétett

GRÁDUÁL

Melly

Az Istennek dicséretire, az Hívek-
nek ferkentésekre, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-borsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

1770. Efstendőben.

UT ZENGEDEZŐ MENNYESI KAR,

Az az:

Régi és újonnan szerzetett,
válogatott, Isteni Dicséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétett

GRÁDUÁL

Melly

Az Istennek dicséretire, az Hívek-
nek ferkentésekre, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-borsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

1770. Efstendőben.

egyéb új énekei (28–35., 51–54. és a 75–113. l.) kivétel nélkül elmaradnak. A toldalékok nem kerülhettek egymástól függetlenül a kötetekbe, vagyis: a 3. számon leírt 1696. évet viselő kiadásnak az 1703-at viselő után kellett keletkeznie. Ezt külső érvek is támogatták. Így pl. az a tény, hogy az 1696. évszámú kiadás néhol az Arany lánc ... Lőcse, 1716. impresszumú kötethez kötve maradt fenn.

Tehát Lőcse, 1696. impresszummal a 18. században újranyomták a kötetet, bővített formában.⁹ Ez a kiadás már valószínű nem Lőcsén készült, feltételezésünk szerint 1716–1734 között.

A Lőcse, 1726. impresszumú kiadás betűtípusai igazolták a Fábri Gergely által feljegyzett adatokat, melyek szerint ez a kiadás sem a köteten megjelölt helyen és időben jelent meg, hanem Győrött, 1734-ben,¹⁰ Streibig betűivel.

Az 1748-as évszámot viselő kiadás sem az impresszumban feltüntetett Lőcsén jelent meg, hanem Sopronban, Siess betűivel.¹¹

Az 1735. évi, Augsburgi jelzésű kiadás¹² a hozzákötött, Jéna, 1734. impresszumú Arany lánc című művel azonos műhelyben készült. Az általunk hozzáférhető, valós impresszumú nyomtatványok között nem találtunk eddig olyat, amelyben az e nyomtatványokban szereplő betűkészletek szerepelnek. Egyéb hamis impresszumú kötetek bőven akadnak azonos betűkészlettel. Adataink nagyobb része Győr és Sopron felé irányítják tekintetünket. Gyanúba hozható még Pozsony is. A megjelenési évet hitelesnek fogadhatjuk el.

Az 1747. évi, Augsburg jelzésű mű általunk vizsgált példányának papírja, annak vízjele azonos a hozzá kötött *Arany lánc* (Jéna, 1747.) című kiadványával, melynek típusa minden kétséget kizáróan a pozsonyi Royer-nyomdaé. A *Zengedező* ... végén azonban szerepel egy faducról készült virágkosár, amely soproni nyomtatványokon fordul elő. Az egyértelmű állásfoglaláshoz ismernünk kellene a Royer-, ill. a Siess-nyomda teljes nyomdai készletét. Eddigi ismereteink alapján lehetségesnek tartjuk, hogy a két nyomda készlete az 1740-es években (esetleg családi kapcsolatok révén) keveredett. Az azonos évszámú *Arany lánc* és a *Zengedező* ... című kiadványok nem azonos betűtípussal készültek. Ennek ellenére – a pozsonyi nyomda egyéb termékeit is figyelembe véve – mégis lehetségesnek tartjuk, hogy a nyomtatvány részben Royer betűivel készült.

Az Augsburg, 1760-as impresszummal megjelent kiadás Sopronban, Siess betűivel készült. Ugyancsak ott nyomtatták a *Régi és új zengedező mennyei kar veleje* (Jéna, 1751.) című művet (31. sz.).¹³ A Wittenberg, 1780-as jelzésű kötet betűtípusait nem vizsgáltuk

⁹ SCHULEK Tibor: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuch und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn* (= Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, Kassel, 1968, 130–140.) c. cikkében az énekek bővülése, továbbá a Rákóczi-szabadságharc vallási toleranciáját figyelembe véve a kötet megjelenését 1711–1726 közé helyezte.

¹⁰ Fábri Gergely naplójáról és az abból idézett adatról l. PAYR Sándor: *Fábri Gergely naplója* (= Theológiai Szaklap, 2, 1904, 124–132.) című cikkét. A kiadás korrektora Fábri, a kiadó Müller János győri könyvárus.

¹¹ A lőcsei nyomtatás tényét PAVERCSIK Ilona fentebb idézett cikkében (2. sz. jegyzet) kizárta. A nyomtatvány betűtípusa teljes egyezést mutat a Füssi Pius: *Ferrarius Szent Vintze élete és a Rövid oktatás* című, 1749-ben Sopronban nyomtatott művekéével.

¹² A bővülési folyamatot számokkal itt csak nehezen tudjuk érzékeltetni, mert gyakran korábban már szerepelt énekek elmaradnak. Az 5. számon leírt kiadás 109 éneke szerepel a 10. számon leírtban (1735. éviben), ahol összesen 222 az énekek száma. A 11. számon leírtba újabb 19 ének került be, de az énekek száma így is csak 224. A 14. számon először leírt, és később változatlan tartalommal sok kiadást megért Új zengedező mennyei kar című kötetben a tartalomjegyzék szerint 636 ének található.

¹³ Már PAYR Sándor megállapította a *Magyar pietisták a 18. században* c. művében (Bp. 1898. 155.), hogy a Luther-féle katechizmust Jéna, 1751. impresszummal Sopron-

meg, feltételezésünk szerint azonban a soproni könyvkötő ezt a kiadást is Siessnél készíttette.

Torkos József 1743. október 1-én Győrből azt írta Prónay Gábornak, hogy a bővített és átalakított énekeskönyv példányát küldi annak feleségének. A kiadvány „minap hagyta el sajtónkat” — jegyezte meg Torkos.¹⁴

A szóban forgó kötet címlapján megjelenési helyként Frankfurt van feltüntetve. Torkos József, a kötet összeállítója, közvetve azt állította levelében, hogy Győrött látott a mű napvilágot, 1743-ban. A kötet főszövegének típusát Streibig csak ritkán használta ebben az időben. Pl. A' 'sidó Raby Samuelnek ... (Győr, 1745.) című nyomtatvány címlapjának egyes soraiban, vagy a B₂ levélen. Ugyanígy A' purgatóriumbeli ... (Győr, 1742.) című kiadvány impresszumában is. Az előljáró beszéd típusa megtalálható pl. az *Útitárs* (Győr, 1745.) című kiadványban.¹⁵

Tehát az *Új zengedező mennyei kar* első kiadása Győrött jelent meg, 1743-ban. A kiadás kétféle címlappal készült: a példányok egy része Ludvig János kőszegi, más része pedig Müller Jakab győri könyvkötőt nevezi meg kiadóként.

A további kiadások, miként a példányok leírásaiból láthatjuk, azonos terjedelemben és azonos tördeléssel láttak napvilágot. Érdekes, hogy valamennyiben két 983–984. lap található.¹⁶ Egy-egy esetben, a kötet vége felé, néhány sort csúszik a tördelés. A mutatóban azonban ekkor sincs feltüntetve, hogy néhány ének kezdete eggyel nagyobb lap-számon található.¹⁷

A 15–22. és 24–26. számon leírt kiadások Sopronban jelentek meg Siess betűível. Az 1750-es évszámot viselő két kiadás főszövege A Jézus Társaságból való Pinamonti János Péter ... (Sopron, 1755.) kezdetű mű szövegtípusával, az előljáró beszédé pedig annak hibajegyzékével és A kereszten függő ... (Sopron, 1755.) című könyv 88–96. lapjainak típusával egyezik.

A Sopronban nyomtatott *Új zengedező* ... című kiadványok címlapdíszei kétfélék. Az egyik közülük a 15–16. és a 18. számon leírt példányokat díszíti. Ugyanez a dísz szerepel A jó erkölcsre oktató Kátónak versei c. kiadvány (Sopron, 1757.) címlapján.¹⁸ E mű előljáró beszéde előtt is ugyanazok a nyomdai díszek találhatók, mint a 16. számon leírt tételünk hasonló helyén.

A másik féle címlapdísz az 1768 és 1784 közti kiadásokon (19–22. és 24–26. tételek) találhatóak. II. József türelmi rendeletének megjelenése után egyes kiadásokon valós impresszum szerepel: Sopron. Ekkor is akadnak azonban Frankfurt jelzésű hamis imp-

ban jelentették meg. Ezzel együtt nyomtatták ki, azonos betűkkel a 31. számon leírt tételünket.

¹⁴ TORKOS József levelének kiadását l. *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek I. Kiad.* PRÓRAY Dezső. Bp. 1905, 394–395. — A sárospataki példány (NN 150.) dísz-címlapjának verzójára is feljegyezte ezt az adatot HARSÁNYI István 1921-ben, PAYR értesítése alapján.

¹⁵ PAYR azon adata, hogy STREIBIG az 1733-ban titokban kinyomtatott *Útitárs* c. kötetet adta ki 1745-ben (majd ugyanezt 1769-ben a nagyszombati jezsuita nyomda) tévedés. Csak címegezésről van szó. PAYR adata a 10. számú jegyzetben idézett cikkben található.

¹⁶ A számozás ismétlődése az Ss ív utolsó és a Tt ív első levelén található, a szöveg azonban folytatódag, nem ismétlődik.

¹⁷ A 23. számon leírt kiadásról van szó.

¹⁸ Ugyanígy, esetleg ugyanez a címlapdísz szerepel a pozsonyi Royer készletében is. Vö. COMENIUS: *Januae linguarum* ... (Pozsony, 1747.), szintén a címlapon. A nyomdai díszek közül ebben az időben már csak a nagyon különlegesek és másutt elő nem forduló jelentenek biztos támpontot a nyomdahely meghatározásában. Ennek ellenére fontos fogódzók a kutatásban.

resszumok, valószínű a jobb értékesíthetőség reményében kerültek a címlapra. De az is lehet, hogy későbbi kiadások, visszadatált évszámmal.

A valós nyomdahely számunkra először a cenzúráiratokban tűnt fel.¹⁹ Kelemen Márton pápai könyvkereskedő ezek szerint 1758 őszén közvetlenül a helytartótanácsához fordult, azt panaszolván, hogy a pozsonyi Alexander Kempff-nél vásárolt könyveit elkobozták. Kempff bizonylatot írt alá, mely szerint a szóban forgó könyvek terjesztését a bécsi cenzúrahivatal engedélyezte. A helytartótanács tájékozódó kérdésére Gróf Zichy Ferenc győri püspök egyebek között szólt egy Graduálról is (= az *Új zengedező* . . . című kiadvánnyal), melyet Ludvig János kőszegi könyvkötő és könyvkereskedő a kelendőség biztosítása érdekében Frankfurt jelzéssel, valójában azonban Sopronban adatott ki. Lehetetlen, hogy e köteteket külföldről hozzák be nagy mennyiségben, s mégsem akadnak fel behozatalkor a vámon.

A helytartótanács ismételten tájékoztatást kért a püspöktől: mire alapozza azon vádját, hogy a külföldi nyomdahelyet megjelölő kötetek között olyanok is vannak, amelyek titokban Magyarországon készültek. Zichy 1759. február 28-án kelt levelében megismétli és kiegészíti adatait. Kelemen Márton fia, Sámuel, azt is elmesélte a győri könyvkötőnek, hogy a Graduált már korábban is újranyomták atyja kérésére Sopronban. Most pedig ismét kinyomtatták.

Az ügyvel a cenzúráiratok közt a továbbiakban nem találkoztunk. Schulek Tibor adatgyűjtéséből azonban megtudhattuk, hogy a Kelemen Márton által, Frankfurt jelzéssel kiadott Graduálból a 20. század közepe előtt Sopronban őriztek egy példányt.

Az *Új zengedező mennyei kar* kiadási éveinek hamis voltára nem találtunk konkrét adatot. Lehetséges, hogy az azonos impresszumú, de mégsem azonos kiadások (l. a képmelléleteket) egyike azonban visszadatált évszámot ad.

A fennmaradt kiadások közt gyakori az unikum, így teljesen jogosan feltételezhetjük, hogy az általunk leírtaknál jóval többször megjelentek ezen énekeskönyvek. A folytonos használat során azonban a példányok a szó szoros értelmében elvástak, s a kiadások is megritkultak. Schulek Tibor gyűjteményében például az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyvből hat olyan csonka példány is található, amelyeknek szedése sem egy mással, sem az általunk felsorolt kiadások valamelyikével nem azonos.²⁰

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

¹⁹ Országos Levéltár, C-31, Acta revisionis librorum, I. csomó: 1758. és II. csomó: 1759.

²⁰ SCHULEK Tibornak ezúton is köszönetet mondunk segítségért és gyűjteményének rendelkezésünkre bocsátásáért.